

Site 089 Cham-Shir, A Settlement From the Middle and Late Islamic Period in the Southern Zagros

Mojtaba Safari¹, Hedayat-Allah Kalvari Janaki², Narjes Heydari³, Javad Rajabi Chashani⁴

1. Assistant Professor, Department of Archeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author). **Email:** m.safari@umz.ac.ir

2. PhD candidate in archeology, Department of Archeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. **Email:** hedayatkalvarijanaki@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Archaeology & Art, Nima University, Mahmoudabad, Iran. **Email:** narges.heydari@gmail.com

4. M.A. in Archeology, Department of Archeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. **Email:** j.rajabi.chashani@gmail.com

Article Info	Abstract
Pp: 355-382	Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad are located in the Southern Zagros, which contains valuable information about settlements with a nomadic livelihood and semi-temporary agricultural during the Islamic era, especially the middle and late Islamic centuries. Cham-Shir area in Dogonbadan city informs us about the settlements of this period. Site 089 of Cham-Shir, according to the architectural structures and the type of pottery obtained from the excavation of 2022, is a settlement characterized by pastoral nomadism with agriculture. Favorable geographical conditions and special natural complications, such as the passage of the Zohreh River and green slopes that better affect the surrounding environment in the second half of the year, make the studied area a favorable place for nomadic communities with vertical displacement. The site's excavation includes architectural and pottery data that, when analyzed, show a close relationship with this way of life. In this site's architectural structure, several spaces were created for human habitation to place items related to this lifestyle and one or two larger structures attached to the living space to keep livestock. Along with the architectural collection, pottery finds were found which, according to their form, their quality of construction and possible use, further confirm the relationship of these architectural collections with the nomadic style. Site 089 includes five separate building units with wide dimensions, revealed during the excavation in two units with different architectural structures using the same raw materials and construction techniques. In these architectural units, all kinds of Istakhr-type pottery, pseudo-prehistoric pottery, glazed pottery, and simple pottery of the Islamic period were found, similar to the examples obtained from Fars, Khuzestan, Kerman, Chaharmahal and Bakhtiari. The study of architectural units led to the relative chronology of the site.
Article Type: Research Article	
Article History:	
Received: 04 July 2024	
Revised form: 13 December 2024	
Accepted: 02 March 2025	
Published online: 22 May 2025	
Keywords: Cham-Shir, Site 089, Middle and Late Islamic Period, Nomadism and Semi-temporary Agriculture.	

Cite this The Author(s): Safari, M., kalvari Janaki, H. A., Heydari, N. & Rajabi Chashani, J., (2025). "Site 089 Cham-Shir, A Settlement From the Middle and Late Islamic Period in the Southern Zagros". *Journal of Archaeological Studies*, 17(1: 30): 355-382.

10.22059/jarcs.2025.378929.143276

Published by: University of Tehran Press.

Homepage of this Article: https://jarcs.ut.ac.ir/article_100893.html?lang=en

1. Introduction

Site 089, situated on the slopes of Cham Cheru Mountain within a narrow valley, occupies a key position in advancing our understanding of Islamic-era settlement patterns. Its strategic location linked via a gravel road to Gachsaran and the surrounding plains and villages of Babamonir, Mishan, and Mahor offers critical insights into the region's nomadic lifeways. The presence of the Zahra River and verdant slopes, particularly during the second half of the year, has rendered the area favorable for seasonal transhumance. Due to the poor quality and stony nature of the soil in this sedimentary zone, conditions have historically been unsuitable for the development of permanent agricultural villages, a pattern that appears consistent with past land use.

The study of this area highlights the richness of nomadic cultural heritage and associated settlement traditions. Three major features underscore the significance of Site 089:

1. Its proximity to Cham Cheru Mountain, particularly the presence of architectural remains on the summit;
2. The distribution of cemeteries and arched stone structures scattered both within and around the site;
3. The notable concentration of stone-cut architectural elements, indicating the area's distinct role within the broader context of nomadic heritage in the region.

These attributes position Site 089 as a valuable case for modeling patterns of nomadic settlement and for guiding future archaeological investigations. The present study aims to establish the relative chronology of architectural features and to develop a typology of pottery uncovered during excavation. Key research questions include:

- To what extent do the site's architectural remains correspond with known settlement strategies and chronological frameworks? Which historical periods can be assigned to the ceramic assemblage based on comparative analysis? Can architectural and ceramic evidence at the site illuminate patterns of interaction between the Cham-Shir region and adjacent areas?

To address these questions, the study employed a combination of fieldwork, archival research, descriptive-analytical methods, and comparative analyses. Following excavation, the architectural structures were reconstructed in plan form to support the dating of architectural phases and contextualize the associated ceramic materials. Pottery finds were then classified and subjected to typological analysis and comparative chronology, allowing for broader cross-regional comparisons.

2. Discussion

Nomadic life and animal husbandry result from human interaction with the surrounding environment; in this way of life, we see the regular movement of human groups within a single ecological territory. Although this lifestyle seems very simplistic at first glance, a regular and specific socio-economic system within its divisions should be studied separately from single-

settlement, rural and urban units. However, very little evidence of this way of life remains. The necessary awareness of this lifestyle depends on accepting it as an independent entity with certain remaining material characteristics. One of the most important indicators is the architectural culture of these tribes, which took on a special form after establishing their settlements. The characteristic features of these architectural structures are their location next to springs and rivers, an ecological space with pastures and meadows around permanent settlements, location at higher altitudes or on the edge of natural hills, and the use of local materials such as stone. This situation leads to the formation of the cultural landscape of the nomads. These establishments have a periodic geometric pattern, mostly built based on the slope of the land, security and visibility of the area. These structures' overall form and structure are a function of their function and how they are used.

One of the most complex issues under investigation is identifying the distinguishing features of the architectural structures and the factors influencing the formation of their cultural landscape. These factors encompass the physical, cultural, and social dimensions of the society in which they developed. A clear example of this can be seen in the construction of buildings on sloped terrain, necessitating the creation of terraces, the use of minimally processed materials such as porcelain stoneware, the internal division of space without partition walls, and the presence of specific entrance arrangements. These structures exhibit hierarchical patterns that appear closely linked to the socio-spatial organization of nomadic communities.

3. Conclusion

In the flatter areas, architectural planning involved the use of higher-quality materials and more regular geometric layouts. In contrast, as one moves further up the slope, structures tend to vary more in size and shape, their architectural integrity diminishes, and in some instances, natural features were used as enclosures. A significant feature of these settlements is the positioning of residential units along gentle slopes, providing wide visibility and control over the surrounding landscape a strategic consideration in nomadic settlement planning.

The ceramic assemblage from the site corresponds well with the architectural phases and dates primarily from the middle to the late centuries of the Islamic period. Notably, Istakhr-type ceramics characteristic of the middle Islamic centuries have parallels with contemporaneous sites in Fars Province, which is likely their place of origin. The assemblage includes glazed, unglazed, and plain wares that are datable to the same general timeframe and are commonly found at Islamic-period sites across Iran. Additionally, the site yielded pseudo-prehistoric ceramics, which also date from the middle to late Islamic centuries. These are comparable to pottery discovered in regions such as Fars, Khuzestan, and Kerman (particularly the Narmashir Plain settlements), as well as in several other areas across the Iranian plateau.

Acknowledgments

We would like to thank Dr. Leila Khosravi (then head of the Archaeological Research Institute), and also, in carrying out field work, Mr. Hassan Afshari and Dr. Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi (the director of the Cham-shir Rescue Project in 2022), Mr. Dr. Abdol-reza Mohajerinejad (the respected executive vice president of the Research Institute), Mr. Dr. Farzad Mafi (the head of archaeological rescue activities at the Iranian Water and Power Resources Development Company). In compiling this article, we would like to thank Ms. Mina Medihi who prepared the maps of the article and Ms. Sahar Moharmi who provided valuable assistance in preparing the architectural plan. Finally, we would like to thank the respected reviewers of the journal who helped to complete the article with their comments.

Observation Contribution

The first and second authors each contributed 40% and the other authors each contributed 10% to the writing of this article.

Conflict of Interest

This article is the result of the Rescue excavation project of 089 site in the Cham-shir Dam area of Gachsaran County, which was proposed by the Archaeological Research Institute with license number 40134785 on 2022, which was issued by the National Cultural Heritage Research Institute. The costs of implementing this project were funded by field studies funds within the scope of development projects and by the Iran Water and Power Resources Development Company.

محوطه ۸۹، چم شیر، استقرارگاهی از قرون میانی و متأخر اسلامی در حوزه زاگرس جنوبی

مجتبی صفری^۱، هدایت‌اله کلواری جانکی^۲، نرجس حیدری^۳، جواد رجبی چشانی^۴

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی، گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول).

رایانامه: m.safari@umz.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی، گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

رایانامه: hedayatkalvarijanaki@gmail.com

۳. عضو هیأت علمی مؤسسه آموزش عالی نیما، محمودآباد، ایران. رایانامه: narges.heydari@gmail.com

۴. کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی، گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

رایانامه: j.rajabchi.chashani@gmail.com

تاریخچه مقاله

چکیده

هم‌زمان با آغاز پروژه سده‌سازی در منطقه چم شیر، فعالیت‌های باستان‌شناختی آن هم رنگ و بوی ویژه‌ای به خود گرفت. کشف محوطه‌های اسلامی از سده‌های میانی تا قرون متأخر به همراه سایر کشفیات، زمینه کاوش‌های علمی منطقه را فراهم کرد. مطالعات انجام شده در منطقه، شرایط مطلوب جغرافیایی و وجود عارضه‌های طبیعی خاص مانند مسیر عبور رودخانه زهره و داشتن دامنه‌هایی سرسبز که در نیمه دوم سال جلوه بهتری را به محیط پیرامون می‌دهند، از علل اصلی سکونت در محوطه ۸۹ و مکانی مطلوب برای جوامع کوچ‌رو با جابه‌جایی عمودی می‌دانند. شواهد باستان‌شناختی به دست آمده از محوطه ۸۹، چم شیر از کاوش با روش کانتکست، در سال ۱۴۰۱ ه.ش. (یافته‌های معماری و سفال) و تجزیه و تحلیل آن‌ها، بازتاب نوعی استقرار نیمه‌موقت متعلق به جامعه‌ای کوچ‌رو با شیوه معیشت مبتنی بر دامپروری به همراه کشاورزی دیم است. وجود بقایای معماری مرتبط با این سبک زندگی که شامل فضای سکونت انسان و محل نگهداری دام به همراه ساختارهای پیرامونی آن‌ها و یافته‌های سفالی که باتوجه به فرم، کیفیت ساخت و کاربرد احتمالی، ارتباط این مجموعه‌های معماری را با شیوه مذکور بیشتر تأیید می‌کنند، شواهدی از این سبک زندگی می‌باشند. پژوهش حاضر با هدف دستیابی به دوره‌های سکونت، سبک زندگی رایج و آگاهی از برهمکنش‌های محوطه و جامعه پیرامونی آن با سایر مناطق، اقدام به مطالعه گونه‌شناختی و گاهنگاری مقایسه‌ای یافته‌های کاوش با سایر مناطق پیرامونی کرده که در راستای پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی از قبیل: چگونگی و نحوه ارتباطات در برهمکنش‌ها، چگونگی تاریخ‌گذاری یافته‌های فرهنگی منقول و غیرمنقول و... است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و انجام مطالعات تطبیقی صورت گرفت. محوطه ۸۹، شامل پنج واحد ساختمانی مجزا با ابعاد گسترده بود که دو واحد ساختمانی با ساختار معماری تقریباً یکسان در کاربرد مواد خام و شیوه ساخت از دل خاک نمایان شد. در این واحدهای معماری، انواع سفال‌های نوع استخر، سفال‌های منقوش بدون لعاب اسلامی، سفال لعاب‌دار و سفال‌های ساده دوران اسلامی مشابه نمونه‌های به دست آمده از منطقه فارس، خوزستان، کرمان و چهارمحال و بختیاری هم‌راستا با مطالعه واحدهای معماری منجر به گاهنگاری نسبی محوطه از قرون میانی تا سده‌های متأخر اسلامی گردید.

ارجاع به مقاله: صفری، مجتبی؛ کلواری جانکی، هدایت‌اله؛ حیدری، نرجس؛ و رجبی چشانی، جواد. (۱۴۰۴). «محوطه ۸۹، چم شیر، استقرارگاهی از قرون میانی و متأخر اسلامی در حوزه زاگرس جنوبی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۷(۳۶): ۳۵۵-۳۸۲.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2025.378929.143276>

Published by: University of Tehran Press.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://jarcs.ut.ac.ir/article_100893.html

۱. مقدمه

از موضوعات مورد بحث در باستان‌شناسی دوران اسلامی، زندگی با شیوه دامداری و کوچ‌روی است که بخش قابل توجهی از سبک زندگی جوامع انسانی دوران اسلامی را در برخی مناطق ایران به خود اختصاص داده است. دام‌پروری از زمانی که اهلی‌سازی گله‌های حیوان رسته سم‌داران در چند مکان مختلف از جهان آغاز شد به بخش جدایی‌ناپذیر از جامعه انسانی و اقتصاد تبدیل شد (Abdi, 2015: 68). دام‌پروری کوچ‌روی به صورت دامداری متحرک در حدنهایی و گسترده آن است؛ درواقع، این نوع دام‌پروری شیوه معیشتی است که اساس آن متکی بر دامداری کامل و تغییر محل سکونت مرتب در طول سال است. این تغییر و جابه‌جایی مرتب در امتداد مسیرهای افقی یا عمودی انجام می‌گیرد که منازل موقت اردوگاهی در آنجا ساخته شده است؛ درواقع، زندگی کوچ‌رو عبارت است از: جابه‌جایی منظم گروه انسانی همراه با اساس معیشتی خود، درون یک قلمرو بوم‌شناختی واحد. این سبک زندگی به درستی یک نظام اجتماعی-اقتصادی و حتی سکونتگاهی مستقل و دارای قواعد و اصول متمایز خویش است که میراث کوچ‌رو محسوب می‌گردند؛ هرچند شواهد باستان‌شناختی بسیار اندکی را از خود برجای می‌گذارد. این میراث، نه تنها به لحاظ باستان‌شناختی شاخصه‌های ویژه‌ای دارد که نظریه‌پردازی پیرامون آن نیز متمایز است؛ با این حال باستان‌شناسی نظام‌های کوچ‌رو در بدو امر نیازمند پذیرش موجودیت مستقل آن‌ها، استخراج شاخصه‌های مادی برای آن‌ها و تلاش برای ایجاد الگوهایی در رابطه با ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است (عسگری‌پور، ۱۳۹۵: ۹۵-۹۴).

دام‌پروری در بافتارهای گوناگون زیست‌محیطی ایران، معلول سازواری‌های مختلفی است که می‌توان با مطالعه ساختار اجتماعی-اقتصادی این جوامع، محرک و روند این سازواری‌ها را شناسایی نمود. یکی از راه‌های استنباط ساختار اقتصادی و اجتماعی جوامع کوچ‌رو مطالعه معماری، به عنوان نمودی مادی از تطابق فرهنگی این جوامع با زیست‌محیط است (آقایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۲). در این ساختار تحرک (حرکت در بین فضاها) نوعی سازواری با زمین، آب و هوا، انواع دام، کیفیت منابع طبیعی، گروه‌های کوچ‌رو دیگر، استقرارهای بومی و نیروهای بیرونی شامل: اقتصاد، سیاست و خصومت، یا به عبارتی نوعی سازواری با اشکال گوناگونی از متغیرها تعبیر می‌گردد که به تضمین معیشت مردمان و گله‌ها کمک می‌کند. در این واژه دو بُعد محیط و مسافت بسیار قابل توجه و اهمیت است. جوامع متحرک زمین‌هایی را اشغال می‌کنند که عموماً به دلیل فقدان بارش یا وجود دمای دوگانه فصلی چندان برای کشاورزی مناسب نیستند؛ از این رو مردمان متحرک موقعیت‌های جغرافیایی را اشغال می‌کنند که قادر به حمایت و پشتیبانی از زندگی یکجانشینی بر پایه کشاورزی نیستند (Hole, 2009). دام‌پروری متحرک^۱ شکلی از دامداری است که شامل جابه‌جایی دام‌ها در فراسوی محدوده‌های زمین‌های کشاورزی روستائیان می‌شود. این جابه‌جایی معمولاً با چند روز پیاده‌روی صورت می‌گیرد که از روستا دور می‌شوند. دام‌پروری چراگاه‌گردی^۲ شکل تخصصی‌شده از همان نوع قبلی، یعنی دام‌پروری متحرک است که مبتنی بر یک محل سکونت می‌شود؛ اما تفاوتی که دارد، این است که این محل سکونت به صورت اردوگاه یا توجه به جابه‌جایی فصلی گله حیوانات در این مراتع مختلف صورت می‌گیرد. دام‌پروری کوچ‌روی^۳ نهایی‌ترین و گسترده‌ترین نوع تحرک در دام‌پروری تعریف می‌شود که اساس آن متکی بر دام‌پروری کامل و تغییر محل سکونت منظم در طول سال است. این تغییر و جابه‌جایی منظم در امتداد مسیرهای افقی یا عمودی صورت می‌گیرد که منازل موقت اردوگاهی در آنجا ساخته می‌شوند (Abdi, 2003).

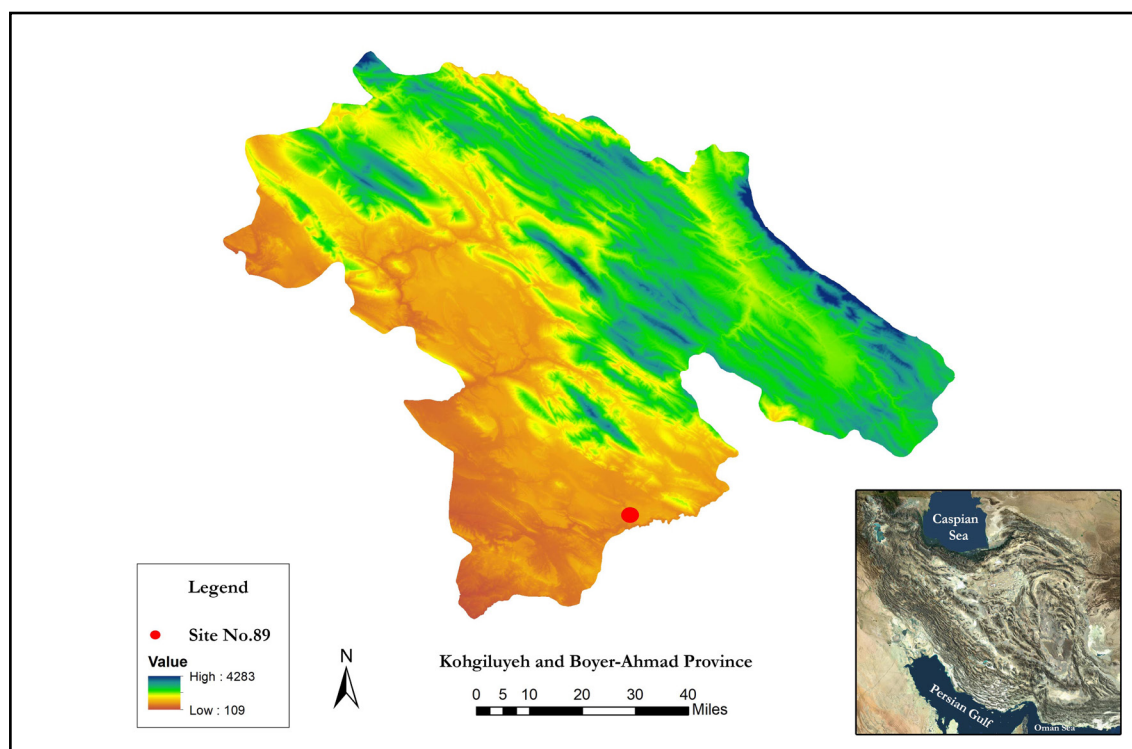
محوطه^۴ ۸۹ در دامنه کوه چم‌چرو و درون دره‌ای کم‌عرض واقع است که جاده‌ای شوسه از حاشیه آن، گچساران را به دشت‌ها و بادیه‌هایی مانند: بابامنیر، میشان و ماهور متصل می‌کند. گذر رود زهره از جوار چم‌چرو و ارتفاعات دیگر این ناحیه و وجود دامنه‌های سرسبز، به‌ویژه در نیمه دوم سال، محدوده را که در ارتفاعی کمتر از هزارمتر از سطح دریا واقع است، به نقطه‌ای مطلوب برای کوچ‌روهایی تبدیل کرده که جابه‌جایی عمودی دارند. فقر خاک و سنگلاخی بودن این ناحیه رسوبی مانع از شکل‌گیری روستاهای متکی بر کشاورزی دائم شده و به نظر می‌رسد همین شرایط در گذشته نیز وجود داشته است. مطالعه محدوده نشان

از غنای میراث کوچ‌روی و سنت‌های سکونت‌ی وابسته به آن دارد؛ سه ویژگی مهم محوطه: ۱- قرارگیری آن در جوار کوه چم‌چرو که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های آن وجود ساختارهای معماری روی قله است؛ ۲- پراکنش قبرستان‌ها و بناهای سنگ طاق‌قوسی که پیرامون و درون آن پراکنده‌اند؛ و ۳- تراکم قابل‌توجه ساختارهای معماری سنگ‌چین درون آن، نشان از این موضوع دارد که محوطه مذکور جایگاهی ویژه در میراث عشایری منطقه دارد و می‌تواند سهم قابل‌توجه در ترسیم الگوهای سکونتگاهی عشایری این منطقه داشته و به مثابه مدلی از آزمون‌های باستان‌شناختی گذشته، معیار سنجش همین الگوها در نواحی دیگر فلات ایران به‌شمار آید. پژوهش حاضر با انجام گاهنگاری نسبی سازه‌های معماری و گونه‌شناسی سفال‌های به‌دست آمده از کاوش، اهدافی مانند شناخت ادوار سکونت‌ی و تاریخی محوطه، مشاهده تأثیرات متقابل جغرافیا و طبیعت بر زندگی ساکنین منطقه در دوره‌های میانی و متأخر اسلامی براساس داده‌های باستان‌شناسی که مرتبط با جایگاه اقتصادی و فرهنگی منطقه است، به‌همراه شناخت برهمکنش‌ها و کیفیت آن را مدنظر قرار داده است؛ بنابراین، پرسش‌های پژوهش عبارتند از: مواد فرهنگی منقول و غیرمنقول در محوطه ۸۹، حوضه سد چم‌شیر براساس گاهنگاری مقایسه‌ای به کدام ادوار تاریخی تعلق دارند؟ براساس شواهد معماری و سفال در محوطه ۸۹، برهمکنش‌های جوامع تاریخی این منطقه با مناطق پیرامونی چگونه بوده است؟ به‌منظور پاسخ به این پژوهش‌ها داده‌های حاصل از کاوش محوطه ۸۹ را به‌روش میدانی و کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مطالعات تطبیقی مورد تحلیل قرار گرفته است. کاوش در این محوطه براساس روش جداسازی کانتکست (Context) صورت‌گرفته و هر کانتکست بنا به تغییر بافت، رنگ و مواد فرهنگی درون آن به‌صورت مجزا ثبت و ضبط گردید. در بخش مطالعاتی روش کار این چنین بود که در بخش مربوط به معماری پس از اتمام کاوش ابتدا به بازسازی ساختارهای معماری در قالب پلان محوطه‌ها پرداخته و بعد از آن با نمونه‌های مشابه در حوزه‌های مختلف مورد مقایسه قرار گرفته است و در بخش سفال به طبقه‌بندی و گونه‌شناسی و درنهایت مقایسه و گاهنگاری یافته‌ها به‌منظور شناسایی ادوار مختلف سکونت در محوطه صورت گرفت. اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر در این است که با انجام بالغ‌بر ۲۰ کاوش در محوطه‌های این حوضه هنوز اطلاعات خاصی از کاوش‌های صورت‌گرفته در دسترس جامعه علمی قرار نگرفته؛ درحالی‌که مشاهده چشم‌انداز باستان‌شناسی منطقه جایگاه مناسب آن را در راستای اهدافی مانند قوم‌باستان‌شناسی و باستان‌شناسی کوچ و دامپروری بیان می‌کند.

۲. جغرافیای منطقه‌س مورد پژوهش

شهرستان گچساران با مرکزیت دوگنبدان و مساحت ۴۶۸۳ کیلومتر مربع، از نظر جغرافیایی در جنوب غربی استان کهگیلویه و بویراحمد (پاپلی‌یزدی، ۱۳۶۷: ۴۷۹) در منطقه‌ای با اقلیم کوهستانی گرم قرار دارد که امروزه قشلاق عشایر لر بویراحمد و تک قشقای است. این شهرستان در ۵۰ درجه و ۴۵ دقیقه طول شرقی و ۳۰ درجه و ۲۳ دقیقه عرض شمالی واقع شده است. در سال ۱۳۰۹ ه.ش. منطقه گچساران از نظر تقسیمات اداری و سیاسی از استان فارس جدا و به خوزستان الحاق و ضمیمه شهرستان بهبهان شد. در این زمان گچساران شامل دهستان‌های باشت و بابویی، چرام و بویراحمد گرمسیری بود، ولی در سال ۱۳۳۸ ه.ش. بخش گچساران از بهبهان جدا و به شهرستان کهگیلویه و بویراحمد ملحق شد و در ۱۳۵۳ ه.ش. بخش گچساران و باشت تبدیل به شهرستان گچساران شدند (سعیدی‌نیا و لعبت‌فرد، ۱۳۹۵: ۱۲۵-۱۲۴).

گچساران از نظر ناهمواری و توپوگرافی دارای دو چشم‌انداز دوگانه کوهستانی و دشت است که اختلاف ارتفاع آن‌ها تا ۲۵۰۰ متر هم می‌رسد و در نتیجه همین اختلاف ارتفاع وضعیت اقلیمی متفاوت را در بخش‌های مختلف داریم که در بخش‌های شمالی شهرستان اقلیم نسبتاً معتدل و بخش‌های جنوبی جلگه‌ای و دارای آب و هوای گرم است (همان: ۱۲۵). چشم‌انداز حوضه سد چم‌شیر در بخش جنوبی شهرستان از نوع نیمه کوهستانی-دشتی است و وجود کوه‌های کم‌ارتفاع در بخش‌های زیادی از آن، عارضه‌ای غالب در این منطقه است؛ اما

نقشه ۱: موقعیت محوطه ۸۹ در شهرستان گچساران در استان کهگیلویه و بویراحمد (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Map 1: The location of site 089 in Gachsaran city in Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad province (Authors, 2022).

از نظر اقلیمی، جزء مناطق گرم و نیمه خشک محسوب می‌گردد و دارای تابستان‌های گرم و زمستان‌های معتدل است (خزائی و آوند، ۱۴۰۰: ۱۰۴). رودخانه زهره به عنوان یکی از مهم‌ترین عارضه‌های طبیعی شهرستان گچساران است که برخی از منابع جغرافیای تاریخی آن را بخشی از رود شیرین دانسته‌اند (لسترنج، ۱۳۸۳: ۲۹۳). این رودخانه که حاصل پیوستن رودهای فهلیان و نورآباد (ممسنی) است از کوه‌های اردکان سرچشمه گرفته (رزم‌آرا، ۱۳۲۳: ۱۰) و در بخش انتهایی مسیر خود با پیوستن به رودخانه خیرآباد (کومبیل) تشکیل رودخانه ثابت یا هندیان (رود زیدون) را می‌دهند و به خلیج فارس می‌ریزند (گاوبه، ۱۳۵۹: ۲۴۲).

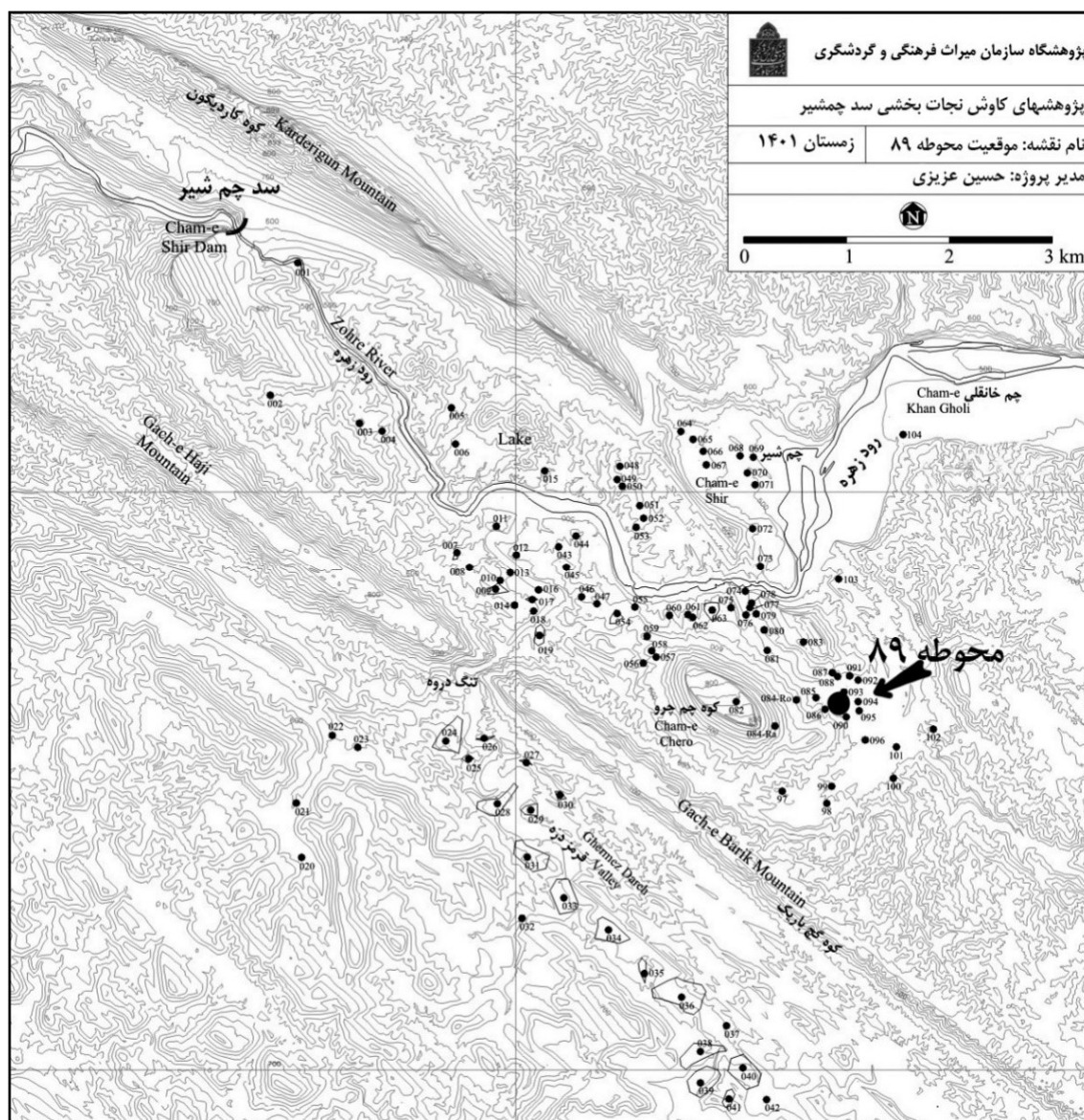
با وجود این که منطقه کهگیلویه و بویراحمد در دوران اسلامی نقش مهمی در تعاملات منطقه‌ای و بین منطقه‌ای در میان حوضه‌های فارس و خوزستان داشته، اما به دلیل شمار اندک پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناسی کمتر شناخته شده است. در این منطقه، تأثیر موقعیت جغرافیایی و طبیعی بر معیشت ساکنان آن، به ویژه در دوران اسلامی در قالب شیوه‌های زندگی و نوع داده‌های باستان‌شناسی به وضوح می‌توان مشاهده کرد. منابع تاریخی (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۲۶؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۳۱؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۳۷) و شواهد باستان‌شناختی، این منطقه در دوران اسلامی شاهد پیدایش و رونق شهرهایی چون: زیز، گنبد ملغان و دهدشت و دو مسیر برون منطقه‌ای خوزستان به فارس و خوزستان به اصفهان بوده است. زیست‌بوم غنی منطقه نیز اهمیت این راه‌های برون منطقه‌ای را دوچندان کرده است. در دوران اسلامی، الگوی استقرار محوطه‌ها با الگوی روستاهای دهه‌های گذشته و حتی امروزی تقریباً یکسان است. این محوطه‌ها بیشتر در دامنه کوه‌ها، دهانه تنگه‌ها، بر روی ارتفاعات و البته در نزدیکی منابع آب قرار دارند (آزادی، ۱۳۸۹: ۸۹۲). منطقه به دلیل زیست‌بوم غنی در دوران اسلامی زیستگاه کوچ‌نشینان لُر بود که از اوایل سده‌های میانی اسلامی از آن‌ها و تأثیراتشان در تاریخ محلی یاد شده است (مستوفی، ۱۳۶۲: ۵۴۲-۵۴۰). اساس اقتصادی کوچ‌نشینان منطقه را دام تشکیل می‌داد و همین دام‌ها در امور کشاورزی هم به کار گرفته می‌شدند (امان‌اللهی بهاروند، ۱۳۶۰: ۵۵).

۳. پیشینه پژوهش در حوزه مورد مطالعه

فعالیت‌های باستان‌شناسی به کارهای «سر اورل اشتاین» در سال ۱۳۱۴ ه.ش. بازمی‌گردد که در مسیر خود، دوگنبدان را دیده و تعدادی از بناهای آنجا را معرفی کرده است. با فعالیت‌های شرکت نفت از سال ۱۳۱۶ ه.ش. تا پس از انقلاب هیچ اقدام دقیقی برای بررسی‌های باستان‌شناسی در این محدوده صورت نگرفت؛ لذا محدوده آبگیر سد چم شیر در جنوب شهرستان گچساران و نیمه جنوبی استان کهگیلویه و بویراحمد، در دهه‌های گذشته، کمتر مورد توجه باستان‌شناسان قرار گرفته بود. اغلب فعالیت‌های میدانی در استان کهگیلویه و بویراحمد تا قبل از دهه ۹۰ ه.ش. بر نیمه شمالی آن متمرکز بود؛ با وجود این، سه فصل بررسی باستان‌شناختی در شهرستان گچساران به سرپرستی «یغمایی» با همکاری «عطایی» و «زارع» از سال ۱۳۸۷ تا ۱۳۸۹ ه.ش. از جمله فعالیت‌های میدانی باستان‌شناختی در نیمه جنوبی استان و در شهرستان گچساران است. ناحیه پیرامون سد چم شیر در یک دهه اخیر مورد توجه پژوهشکده باستان‌شناسی و پژوهشگاه میراث فرهنگی قرار گرفته و در تعامل با شرکت توسعه منابع آب و نیروی ایران، فعالیت‌های میدانی در این حوزه به انجام رسیده است. طرح بررسی و شناسایی حوضه سد و نیروگاه چم شیر که به شناسایی ۱۱ اثر و محوطه تاریخی انجامید (سراقی، ۱۳۹۰)، فصل نخست مطالعات باستان‌شناسی سد چم شیر در زمستان ۱۳۹۵ ه.ش. که به شناسایی ۱۴۳ اثر و محوطه منجر شد (عطایی و زارع، ۱۳۹۷) و فصل دوم مطالعات باستان‌شناسی سد چم شیر که شامل گمانه‌زنی‌های باستان‌شناسی در ۳۰ محوطه در حوضه آبگیر سد بود (عطایی، ۱۳۹۸)؛ از جمله فعالیت‌ها و مطالعات پایه باستان‌شناسی در حوضه سد چم شیر محسوب می‌گردند. محوطه مورد مطالعه، یعنی محوطه شماره ۸۹ نیز در برنامه مطالعات باستان‌شناسی سد چم شیر در سال ۱۳۹۵، گمانه‌زنی شده است (عسگرپور، ۱۳۹۵). این گمانه‌زنی‌ها که شامل سه گمانه با ابعاد ۱٫۵×۱٫۵ متر بودند به دلیل محدود بودن و ابعاد کوچک گمانه‌ها، اطلاعات چندانی درباره شواهد مدفون، ساختارهای معماری و ویژگی‌های فرهنگی محوطه به دست نمی‌دادند. افزون بر فعالیت‌های بررسی و شناسایی، انجام فعالیت گمانه‌زنی و کاوش گسترده از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۱ ه.ش. در قالب ۲۵ طرح کاوش که پنج مورد آن در سال ۱۳۹۹ ه.ش. یک مورد در ۱۴۰۰، یک مورد در بهار ۱۴۰۱ ه.ش. و ۱۸ مورد در آذرماه ۱۴۰۱ ه.ش. به انجام رسیده است. کاوش در محوطه شماره ۹۱، کاوش در محوطه ۵۸، کاوش در محوطه ۵۴، کاوش در محوطه ۱۰ و کاوش در محوطه ۱۰، از جمله کاوش‌هایی است که در سال ۱۳۹۹ ه.ش. در حوضه آبگیر سد چم شیر به انجام رسیده است. همچنین، کاوش در محوطه شماره ۱۹ در پاییز ۱۴۰۰، کاوش در محوطه ۱۰۶ (امیرحاجلو، ۱۴۰۱) و کاوش در محوطه ۱۳۲ در ابتدای بهار ۱۴۰۱، از جمله جدیدترین فعالیت‌های میدانی در این حوضه محسوب می‌گردند. به صورت هم‌زمان با کاوش در محوطه ۸۹ در ۱۷ محوطه دیگر هم کاوش صورت گرفت که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: کاوش محوطه ۱۰۷ (اکبری، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۶۱ (جاهد، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۱۱۳ (حصاری، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۱۴ (حیدری، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۶۳ (خزائی‌کوهپیر، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۳۳ (دانا، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۲۹ (سپیدنامه، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۷۴ (ستارنژاد، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۷۵ (سجادی، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۲۸ (فلاح‌کیایی، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۱۴۳ (گرگری، ۱۴۰۱)، کاوش محوطه ۸۶ (مهاجری‌نژاد، ۱۴۰۱)، کاوش و خواناسازی محوطه ۷۷ (مهاجری‌نژاد و هژبری)، کاوش محوطه ۵ (نیاکان، ۱۴۰۱) و کاوش محوطه ۹۱ (هژبری، ۱۴۰۱). این مجموعه در قالب گزارش‌های کوتاه در بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی در سال ۱۴۰۲ ه.ش. چاپ شده‌اند.

۴. محدوده مورد پژوهش و شرح فضاهای معماری به دست آمده از آن

محوطه ۸۹ در ۶/۴ کیلومتری جنوب شرقی سد چم شیر در دامنه شرقی کوه چم چرو واقع شده است. مختصات جغرافیایی محوطه (به UTM): 39 3335104 492821 R می‌باشد، جاده آسفالت چم شیر-باباکلان با جهت شمال غربی-جنوب شرقی از شمال محوطه می‌گذرد. اندازه کلی محوطه ۲۵×۱۵ متر است و در مجموع ۵ بنای بزرگ در آن وجود دارد؛ بنای اول در جنوب محوطه تحت عنوان ترانشه TR 02 به صورت مستطیل بزرگی

نقشه ۲: موقعیت محوطه ۸۹ نسبت به سد چمشیر، توپوگرافی حوضه آبریزی سد و سایر محوطه‌های شناسایی شده (برگرفته از نقشه: عطایی، ۱۳۹۵).

Map 2: Location of area 089 in relation to Cham-Shir Dam, topography of the dam's catchment area and other identified areas (taken from: Atai's map, 2015).

است به طول ۶۵ متر و عرض حدود ۳۰ متر با راستای شمال شرقی-جنوب غربی. این بنا در محدوده شرقی خود باتوجه به شیب منطقه و پستی و بلندی‌هایی که وجود داشت، دارای یک قوس نیم‌دایره‌ای می‌باشد. بنا از لاشه سنگ، قلوه سنگ و ملات گل درست شده و شامل اتاق‌ها و راهروهای متعددی است. برداشت نقشه بنا باتوجه به نهشته‌های سطحی نامطمئن است، اما آن چه می‌توان از طرح اولیه بنا برداشت کرد اتاق‌هایی با ابعاد بزرگ است که در بالاترین سطح محوطه با استفاده از سنگ‌های کوه چمشیر ساخته شده‌اند و چسبیده به آن، فضاهای بزرگی است که احتمالاً در ارتباط با کارکردهای دامداری یا استقرارهای موقتی و فصلی است که به منظور کشت و برداشت محصولات دیم کاشته شده در منطقه می‌باشند. ارتفاع آوار و نهشته‌های باستانی این بنا حدود یک متر است.

بنای دوم با عنوان بنای شمالی در جهت عکس این بنا قرار دارد. ابعاد آن در حدود ۳۰×۶۰ متر است و راستای آن شمال غربی- جنوب شرقی است. ارتفاع آوار این بنا حداکثر تا یک متر می‌رسد. این بنا دارای فضاهای درونی متعددی است. بنای جنوب شرقی سومین فضای استقرار محوطه ۸۹ محسوب می‌گردد که ابعاد کلی آن ۱۷×۲۸ متر می‌باشد. بنا شامل اتاق‌های مسکونی، فضای بزرگ مشابه حیاط خلوت‌های امروزی و احتمالاً محدوده‌ای در ارتباط با ساختار دامداری است. باتوجه به شیب محوطه، ساختارهای معماری در هماهنگی با این موضوع شکل گرفته بودند و در همین راستا، دیوارها برحسب شیب، دارای ارتفاع یکسانی نبودند. این محدوده تحت عنوان ترانشه TR 01 توسط تیم کاوش مورد قرار گرفت. از تفاوت‌های بارز این بنا با بنای شماره یک، وجود سازه دایره‌ای شکل سنگی در درون یکی از اتاق‌های این محدوده بوده است. چهارمین فضا با عنوان استقرار شمال شرقی نامیده شد که ابعاد کلی آن ۲۷×۳۴ متر است. بنا دارای ساختارهای متعدد معماری مانند: اتاق‌هایی با ابعاد گوناگون، یک حیاط مرکزی و ساختارهای مرتبط با فضاهای دامداری و کوچ‌نشینی بود. ابعاد اتاق‌ها در این فضا بزرگ‌تر از سایر قسمت‌ها بوده و حجم سنگ موردنظر به منظور ساخت دیوارها نیز بیشتر از سایر قسمت‌ها است. فضای کلی استقرار ۲۹×۴۳ متر، ملاتی که برای این ساختارها به کار رفته ملات گل بود و گاهی در برخی از قسمت‌ها نیز دیوارها به صورت خشکه‌چین بوده‌اند که این فضاها بیشتر در ارتباط با قسمت‌های نگه‌داری دام می‌باشد. فضای شماره پنج با عنوان فضای شمال غربی در قسمت صاف و هموار دشت قرار گرفته است؛ این فضا شامل یک حیاط مرکزی بسیار بزرگ با ابعاد ۳۵×۳۰ متر است که دورتادور آن را اتاق‌ها تشکیل می‌دادند. در این قسمت نیز مانند سایر بخش‌ها از لاشه‌سنگ و تخته‌سنگ‌های بزرگ به منظور ساخت فضاهای معماری استفاده شد. ارتفاع دیوارها در این بخش چندان مشخص نیست و نیاز به کاوش گسترده بود، ولی باتوجه به زمان محدودی که برای انجام پژوهش‌های میدانی در نظر گرفته شده امکان کاوش در این بخش‌ها وجود نداشت. نکته مهم در اینجا این‌که، با وجود فراوانی آهک و گچ در منطقه و رواج بسیار زیاد استفاده از گچ در ساختارهای معماری در سایر نقاط حوزه چم شیر که نمونه آن را از سایر محوطه‌های کاوش شده در حوزه پیرامونی محوطه می‌توان دید؛ اما در محوطه ۸۹ از این ماده استفاده نشده و دلایل این فقدان، نیازمند بررسی است.

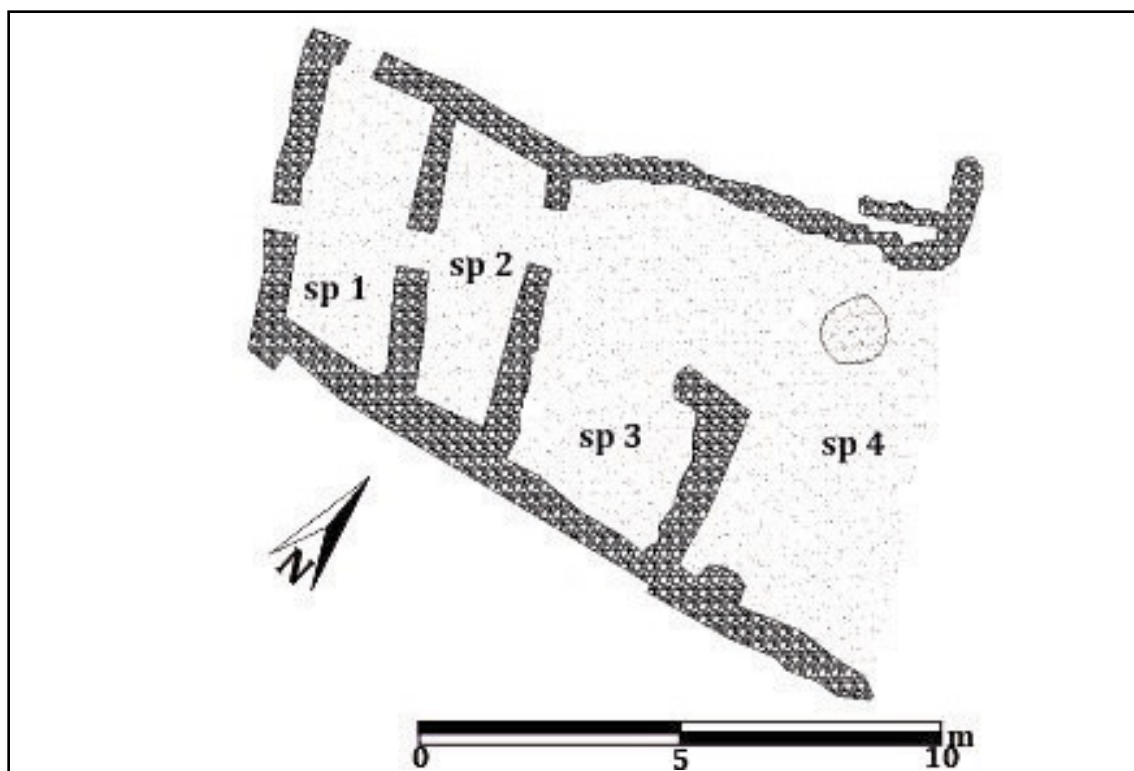

تصویر ۱: محوطه ۸۹ و ساختار کلی قرارگیری فضاهای معماری (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 1: Site 089 the overall structure of the placement of architectural spaces (Authors, 2022).

در مجموع از پنج واحد ساختمانی که در محوطه قابل تشخیص بود دو مورد از آن‌ها در قالب ترانشه‌های شماره یک و دو (TR 01- TR 02) کاوش شدند که نتیجه آن مشخص شدن ساختارهای معماری با پلان‌های تقریباً مشابه بوده است. ساختمان شماره یک دارای دو فضای مسکونی و یک فضای غیرمسکونی به منظور نگه‌داری حیوانات بوده است که خود به دو بخش تقسیم می‌شود؛ بخش اول، فضای کوچک‌تر را شامل می‌شود که بخشی از دیواره جنوبی آن با فضای کلی ساختار شماره یک، دارای دیواره مشترک است و یک دیواره شمالی-جنوبی این فضا را در داخل فضای بزرگ‌تر محصور کرده است. احتمالاً این فضا برای نگه‌داری بزغاله و بره است (SP 3)، فضای بزرگ به صورت ساختار L مانند است و در قسمت‌های نزدیک به دیواره شمالی آن یک گودال دایره‌ای شکل بوده که احتمالاً محل آشخور یا چاله‌ای جهت دفن ادرار گوسفندان است و این چیزی است که امروزه نیز در فضاهای دامداری رایج است (SP 4). بخش اصلی ساختمان شماره یک دو اتاق با ابعاد 4×10 متر با کشیدگی شمالی-جنوبی می‌باشند. فضای شماره یک که در غربی‌ترین بخش بنا قرار گرفته دارای دو ورودی در دیواره‌های شمالی و غربی است. طول این ورودی‌ها نهایتاً یک متر است و از سنگ‌های تخت در قسمت کف آن‌ها استفاده شده است. هیچ‌گونه پاشنه در، زمان کاوش از این ورودی‌ها یا فضاهای اطراف آن به دست نیامده بود که این احتمال را می‌دهند که فضا فاقد ساختار سقف بوده و ارتفاع دیواره‌ها نیز که برحسب شیب کاوش از حجم آن‌ها کاسته شده است، این فرضیه را محتمل می‌کند. به نظر می‌رسد فضای شماره یک، فضایی کاربردی و مهم در ساختمان بوده، چون سنگ‌های به کار رفته در آن نسبت به سایر بخش‌ها سنگ‌های مقاوم‌تر و تراش خورده‌تر می‌باشند و نسبت به سایر بخش‌ها نیز با دقت بیشتر کار شده بودند (SP 1). فضای شماره دو هم‌راستا با فضای شماره یک است با این تفاوت که دیواره بخش شرقی آن در بیشتر قسمت‌ها از بین رفته و ساختار کلی آن نیز به صورت مستطیل کامل نبوده است و در بخشی از قسمت‌ها دارای قوس منحنی کوچکی بوده است. سنگ‌های به کار رفته در این بخش نسبت به فضای قبلی کوچک‌تر و ساختار هندسی منظم‌مانند ساختارهای سنگی فضای شماره یک را نداشته‌اند. این فضا هیچ ورودی از دیواره‌های بیرونی نداشته و فقط در قسمت مرکزی، دیواره مشترک با فضای شماره یک (دیواره شرقی فضای شماره یک) یک ورودی به آن باز می‌شد (SP 2). در دیواره شرقی این بنا، یک ورودی در قسمت مرکزی بوده که به فضای بزرگ آغل باز می‌شد. نکته مهم و مورد توجه در این بنا آن است که هرچه قدر از ساختار فضاهای مسکونی فاصله گرفته می‌شود و به سمت فضاهای غیرمسکونی انسانی می‌رویم، از کیفیت سازه‌های معماری کاسته می‌شود؛ به طور مثال، در دیواره شرقی سنگ بزرگی قرار دارد که امکان جابه‌جایی آن نبوده و بخشی از دیوار آغل شده و یا دیواره شمالی با سنگ‌هایی ساخته شد که امکان تخریب آن با کوچک‌ترین اقدامی امکان‌پذیر می‌باشد. بخش شرقی محوطه نیز با توجه به این‌که به دامنه کوه برخورد می‌کرد فاقد ساختار معماری بوده، اما همین فضا در دیوار مشترک با ساختار فضای شماره دو دارای سنگ‌های مرغوب‌تر، با شکل هندسی منظم و ابعاد تقریباً یکپارچه است. در فضای شماره یک به دلیل فرسایش شدید هیچ‌گونه شواهدی از کف به دست نیامد.

ساختمان شماره دو، یک فضای مسکونی با دو ساختار و کاربری متفاوت است؛ بخش اول این فضا در ارتباط با استقرار انسانی بوده، و بخش دوم آن در ارتباط با ساختارهای احتمالی کشاورزی و دامداری. بخش مسکونی استقرار، دارای سه فضا یا اتاق بوده است. فضای شماره یک احتمالاً مهم‌ترین بخش از این ساختار می‌باشد. در این فضا دیواره‌ها با ساختار سنگ‌های هندسی که دارای شکل منظم‌تری نسبت به سایر قسمت‌ها هستند شکل گرفته‌اند. این فضا در دو دیواره شمالی و جنوبی تقریباً در راستای هم دارای دو ورودی با عرض کمتر از یک متر است. در حدفاصل دیواره شمالی و غربی این فضا در نزدیک ورودی شمالی بخشی از ساختار کف که به صورت گل کوبیده شده به رنگ قهوه‌ای بوده، به دست آمده است و در قسمت مرکزی فضا یک ساختار سنگ چین دایره‌ای شکل وجود داشت که دامداران امروزی به عنوان فضای نگه‌داری مواد لبنی

پلان ۱: طراحی پلان معماری ساختمان شماره ۱. TR01 (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Plan. 1: Architectural plan design of building No. 1. TR01 (Authors, 2022).

تصویر ۲: عکس هوایی ساختمان شماره ۱ TR01 (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Fig. 2: aerial view of building number 1, TR01 (Authors, 2022).

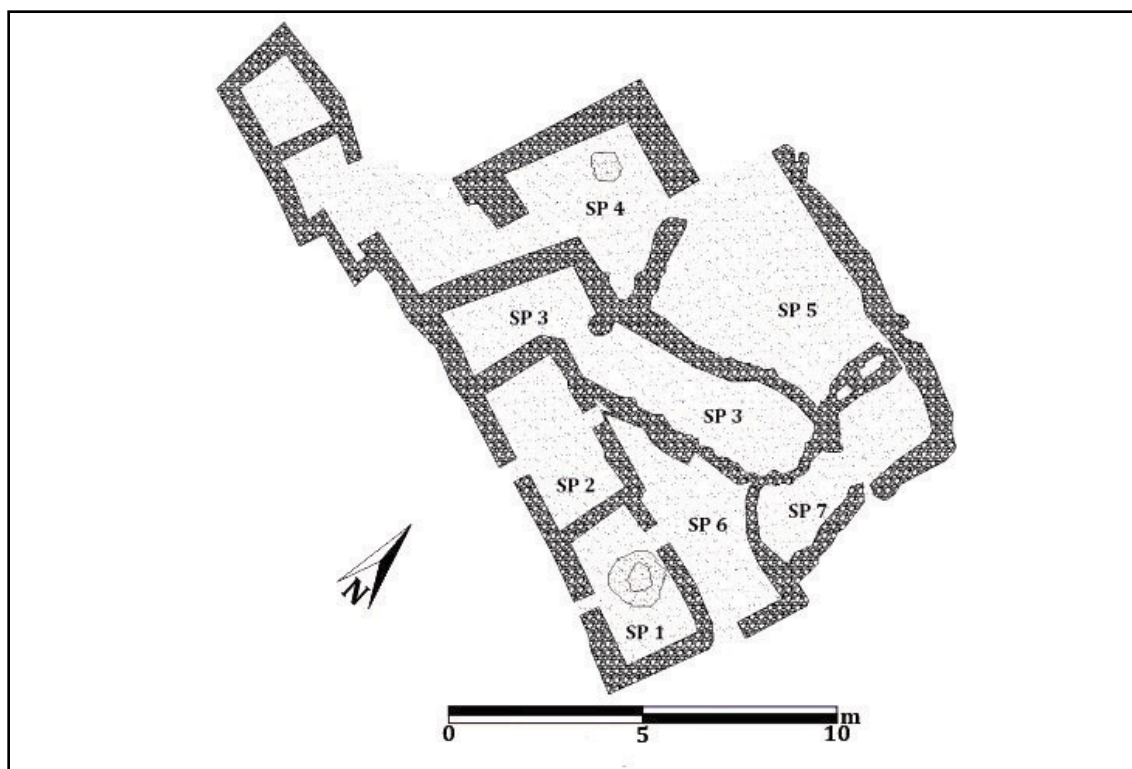
از آن استفاده می‌کردند و احتمالاً کاربری آن در گذشته نیز به همین صورت بود. از این فضا به فضای شماره دو هیچ راه ورودی وجود نداشته است (SP 1).

تصویر ۳: عکس هوایی ساختمان شماره ۲. TR02 (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Fig. 3: Aerial photo of building number 2, TR02 (Authors, 2022).

فضای شماره دو، اتاقی با ابعاد و اندازه فضای شماره یک است که مانند آن دو ورودی در دیواره شمالی و جنوبی داشت، با این تفاوت که ورودی‌ها به صورت عمودی بسته شده‌اند که احتمالاً این کار در زمان ترک محوطه صورت گرفت. فرم سنگ‌های استفاده شده در این فضا مانند فضای شماره یک نظم هندسی خاص داشته و ملاتی که برای آن‌ها به کار رفته همان ملاط گل بوده است. در بخشی از قسمت کف این فضا سنگ‌های تختی دیده شده که احتمالاً به عنوان بخشی از کف کاربرد داشته‌اند؛ هرچند این موضوع در جاهای دیگر دیده نشده و در حد یک احتمال باقی‌ماند (SP 2). فضای شماره سه یک فضای L مانند بوده که احتمالاً به همراه فضای شماره چهار حدفاصل بین فضاهای مسکونی و فضای دامداری در قسمت شمالی بودند. کاربری این فضا احتمالاً محل نگه‌داری علوفه یا ذخیره حاصل از کشت دیم برداشت برای بازه زمانی کوتاه مدت بوده است (SP 3). در قسمت شرقی محوطه، یک فضای طولی با جهت شمالی-جنوبی وجود داشت که نسبت به سایر فضاها ساختار نامعلوم‌تری داشت و این احتمال وجود دارد که مانند فضایی که در قسمت غربی محوطه قرار دارد، جهت نگه‌داری نوع خاصی از دام‌ها به کار رفته است؛ مانند آغل بزغال یا حیوانات نر (SP 6). بزرگ‌ترین بخش از ساختمان شماره دو، فضایی است که در گوشه شمال محوطه است و به احتمال زیاد محل نگه‌داری دام‌ها بود. در دیواره شرقی این فضا یک آبشخور دیده می‌شود (SP 5).

مشابه ساختارهای معماری محوطه ۸۹ را در حوضه‌های جغرافیایی متفاوت می‌توان مشاهده کرد؛ به طور مثال، ساختمان شماره دو فضای شماره یک با تغییرات جزئی در موقعیت قرارگیری سازه دایره‌ای شکل بخش مرکزی آن قابل مقایسه با محوطه‌های هم‌زمان حوزه زاگرس جنوبی (زارع، ۱۴۰۰: ۳۷۹) می‌باشد. در نمونه

پلان ۲: طراحی پلان معماری ساختمان شماره ۲. TR02. (نگارندگان، ۱۴۰۱).
 Plan 2: Architectural plan design of building number 2, TR02 (Authors, 2022).

قابل مقایسه این طرح سازه دایره‌ای شکل که به احتمال زیاد محل نگه‌داری فرآورده‌های دامی یا اجاقی برای روشنایی و گرم‌کردن فضا می‌باشد، در گوشه قرار گرفته است.

۵. یافته‌های سفالی حاصل از کاوش محوطه ۸۹

درمجموع ۲۷۲ قطعه سفال از فضاهای معماری مربوط به دو ترانشه به‌دست آمد که به‌لحاظ تقسیمات در چهار دسته: ۱- سفال‌های لعابدار، ۲- سفال‌های نوع استخر، ۳- سفال‌های منقوش بدون لعاب اسلامی، ۴- سفال‌های ساده و تزئین‌دار بدون لعاب، تقسیم می‌شوند.

۱- سفال‌های لعابدار: چهار قطعه سفال لعابدار که همگی از ترانشه TR 02 به‌دست آمده‌اند در مجموعه سفالی محوطه ۸۹ چم شیر وجود داشت. سفال‌ها همگی دارای خمیره نخودی و با پخت کامل بوده‌اند. پوشش سطوح، لعاب فیروزه‌ای مایل به سبز است. همگی به‌جز نمونه شماره دو که دارای نقش کنده به‌صورت خطوط موازی است، از گونه سفال‌های بدون تزئین محسوب می‌گردند و به‌لحاظ کیفیت ساخت در دسته سفال‌های معمولی یا کیفیت ساخت متوسط قرار می‌گیرند. سفال‌ها همگی با روش دست‌ساز ساخته شده بودند و به‌لحاظ فرم بیشتر مربوط به ظروف با اندازه‌های متوسط مانند کاسه و کوزه هستند.

۲- سفال‌های نوع استخر: مجموعه شش قطعه سفال نوع استخر به‌دست آمده که همگی از ترانشه TR 01 و به‌صورت یک انباشت سفالی بوده‌اند و احتمال تعلق آن‌ها به یک ظرف خاص وجود دارد. همین نمونه سفال در همین فضا و در همین موقعیت، توسط کاوشگر فصل قبل محوطه نیز به‌دست آمد (عسگریور، ۱۳۹۵: ۷۰). سفال این مجموعه دارای خمیره نخودی و پوشش سطح آن‌ها از نوع گلی رقیق به رنگ خود سفال است. سفال‌ها دارای پخت کامل بوده و با روش چرخ‌ساز ساخته شده بودند. کیفیت ساخت سفال‌ها، این مجموعه را در دسته سفال‌های معمولی قرار می‌دهد. تزئین سفال‌ها با روش معمول سفال نوع استخر

تصویر ۴: سفال‌های لعابدار محوطه ۸۹ چم شیر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 4: Glazed pottery from site 089 of Cham-shir (Authors, 2022).

از گونه تزئین قالبی به صورت نقوش برجسته بر سطح بیرونی ظروف است. نقوش ترکیبی از انواع هندسی و احتمالاً نوعی نقش گیاهی شبیه خوشه گندم یا برنج است که از گوشه کادرهای مربع شکل طراحی شده‌اند. نقوش هندسی شامل دایره‌های کوچک دورتادور یک دایره بزرگ‌تر هستند که نقشی شبیه گل لوتوس را تجلی می‌کنند. این نقوش‌ها در کادرهای مربع شکل سه ردیفه محصور شده‌اند.

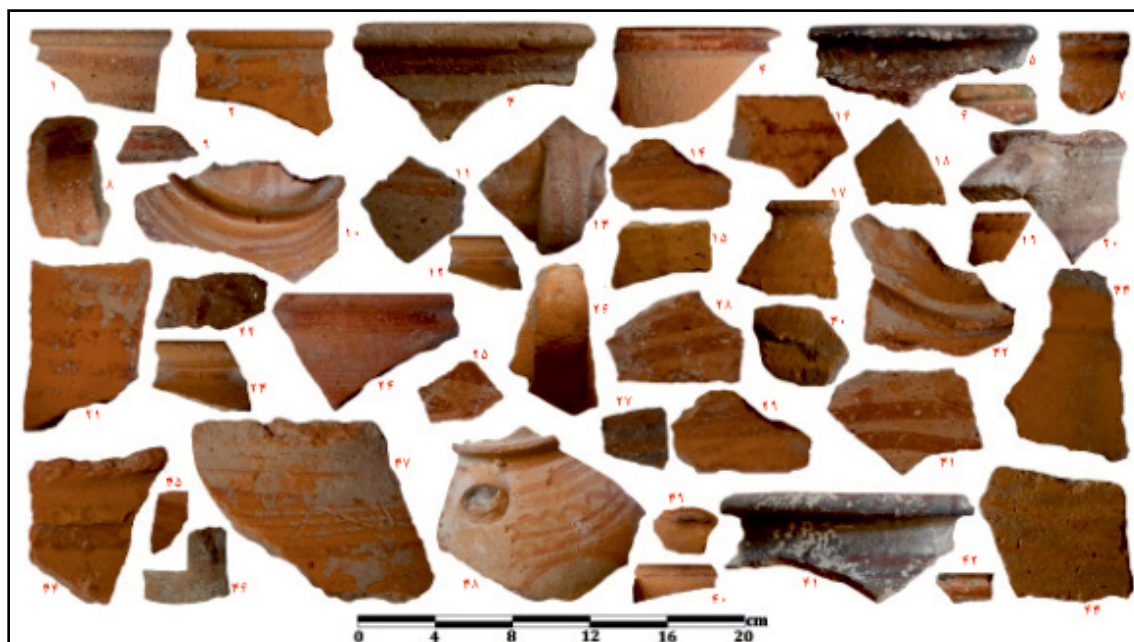

تصویر ۵: نمونه سفال‌های نوع استخر محوطه ۸۹ چم شیر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 5: Sample of Istakhr-type pottery from site 089 Cham-shir (Authors, 2022).

۳- سفال‌های منقوش بدون لعاب اسلامی: این مجموعه شامل سفال‌های با خمیره قهوه‌ای در طیف روشن تا تیره و خاکستری می‌باشند که آمیزه همگی، ماسه درشت یا شن ریز می‌باشد. سفال‌ها در بیشتر موارد دارای پخت کافی بوده و به لحاظ کیفیت ساخت در دو دسته معمولی و سفال‌های مایل به خشن

جای می‌گیرند. مهم‌ترین مشخصه سفال‌ها تزئینات نقاشی، نقش برجسته و نقش‌کنده بر روی آن‌هاست که بر سطح بیرونی، قسمت لبه یا کف و بر روی دسته ظروف به کار رفته بود. در تزئین نقاشی، رنگ تزئین از نوع کانی و با رنگ‌های قرمز یا قهوه‌ای می‌باشد؛ اما در هیچ‌کدام از سفال‌ها از دو رنگ هم‌زمان استفاده نشده بود. تزئینات این سفال‌ها از نوع نقوش هندسی در قالب نوارهای پهن افقی، نوار پهن عمودی و نقش موج می‌باشد. نقوش برجسته بیشتر در قالب نوارهای افقی دورتادور ظرف و نقش‌کنده دارای عمق کم و در حالت نوار افقی دورتادور ظرف یا موج بود. سفال‌ها با هر دو روش دست و چرخ ساخته شده بودند.

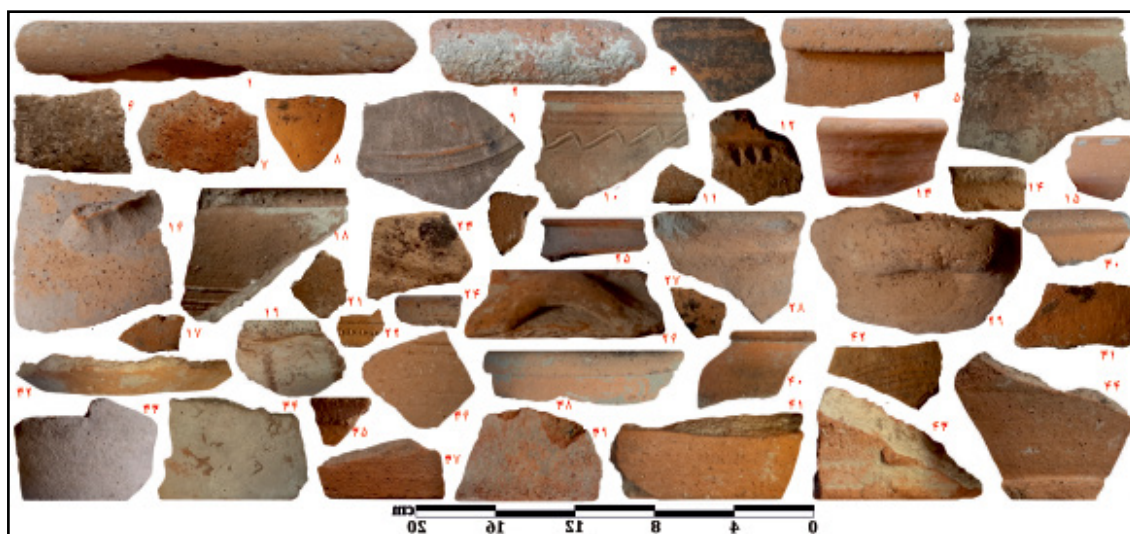
تصویر ۶: نمونه سفال‌های شبه پیش از تاریخی محوطه ۸۹، چم شیر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 6: A sample of Pseudo-prehistoric pottery from site 089 Cham-Shir (Authors, 2022).

۴- سفال‌های ساده و تزئین‌دار بدون لعاب: این دسته بیشترین حجم سفال‌های به دست آمده از محوطه را به خود اختصاص داده‌اند؛ به لحاظ خمیره می‌توان آن‌ها در زیرمجموعه سفال‌های با خمیره قهوه‌ای در دو طیف روشن و تیره، سفال‌های مایل به نارنجی، تعداد محدود سفال‌های مایل به خاکستری و سفال‌های نخودی جای داد. بافت و سطح کلی سفال‌های با خمیره قهوه‌ای این دسته بیشتر فاقد پوشش بوده و خلل و فرج روی سطوح سفال‌ها به خوبی این موضوع را نشان می‌دهند. سفال‌ها با خمیره مایل به نارنجی و نخودی و سفال خاکستری این دسته دارای پوشش گلی رقیق در دو گونه نخودی و نارنجی روشن هستند که بر سطوح آن‌ها، به ویژه سطح بیرونی کشیده شده است. سفال‌ها به لحاظ کیفیت ساخت سفال‌های معمولی محسوب می‌گردند. پخت سفال‌ها کافی بوده و بیشتر با روش دست‌ساز ساخته شده‌اند.

۶. بحث و تحلیل

محوطه ۸۹، از لحاظ موقعیت قرارگیری، در دامنه‌های پایکوهی و در دره‌ای کم‌عرض قرار گرفته که از یک طرف به دلیل وجود تپه‌های بلند در دو بخش شرقی و غربی و وجود کوه دامن عروس در بخش جنوبی آن از فشار باد در این ناحیه کاسته شده و در روزهایی که منطقه از نظر آب و هوایی پر فشار می‌باشد، این محوطه از امنیت بیشتری برخوردار است. برپایی محوطه در بخش میانی کوه که با شیب ملایم به سمت پایین کشیده می‌شد، نشان از داشتن دید مناسب نسبت به منطقه و چشم‌انداز روبه‌روی محوطه بود. در محدوده شمالی

تصویر ۷: نمونه سفال‌های ساده و تزئین‌دار بدون لعاب محوطه ۸۹، چم شیر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

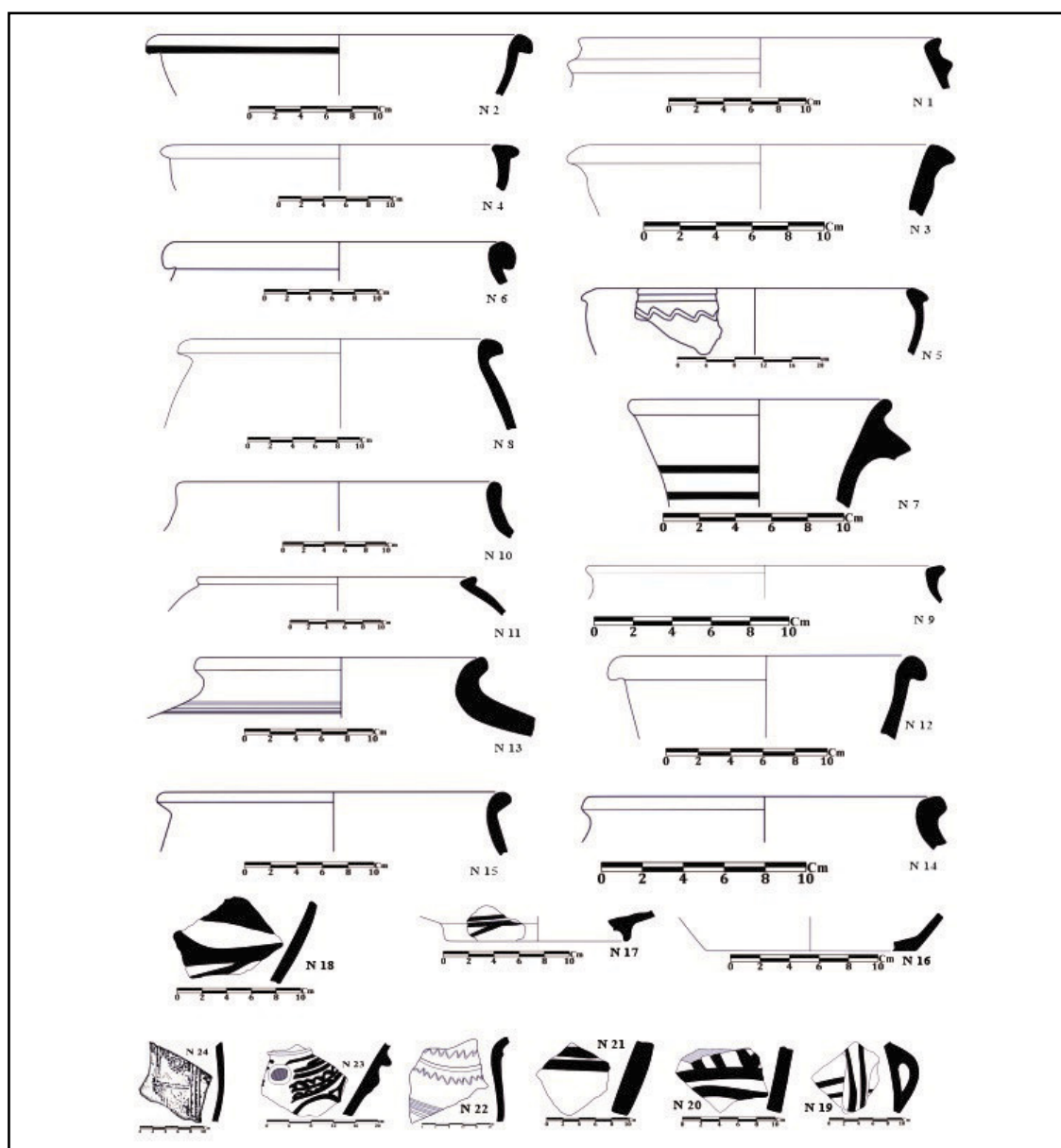
Fig. 7: Sample of simple and decorated unglazed pottery of site 089 Cham-Shir (Authors, 2022).

جدول ۱: جدول مقایسه‌ای انواع سفال‌های چم شیر با سایر مناطق (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Table 1: Comparative Table of Cham-Shir pottery types with other regions (Authors, 2022).

شماره	گونه	کانتکست	محل مقایسه	منبع مقایسه	تاریخ‌گذاری
۱	سفال تزئین‌دار برجسته	Con 106	محوطه بی‌بی خاتون	ویتکمب، ۱۳۸۲: ۹۲، شکل ۳، نمونه D	قرون متأخر اسلامی
۲	سفال متقوش بدون لعاب	Con 106	سی سخت ۲۵	ویتکمب، ۱۳۸۲: ۹۳، شکل ۴، نمونه W	قرون متأخر اسلامی
۳	سفال ساده	Con 201	سی سخت G	ویتکمب، ۱۳۸۲: ۹۳، شکل ۴، نمونه I	قرون متأخر اسلامی
۴	سفال ساده	Con 208	سی سخت ۱۷	ویتکمب، ۱۳۸۲: ۹۳، شکل ۴، نمونه G	قرون میانی اسلامی
۵	تزئین نقش‌کنده	Con 104	سی سخت ۳۰	ویتکمب، ۱۳۸۲: ۹۳، شکل ۴، نمونه BB	قرون میانی اسلامی
۶	سفال ساده	Con 104	مادآباد الف، مرو دشت	رجبی، ۱۳۸۶: ۱۸۶، لوحه ۱، نمونه ۲۳	قرون میانی اسلامی
۷	سفال متقوش بدون لعاب	Con 101	ارگ شهر سمیران	صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۸، تصویر ۲، سمت راست ردیف یکی به آخر	قرون میانی اسلامی
۸	سفال ساده	Con 201	شهر تاریخی ناتل	حسین‌نیا امیرکالایی و دیگران، ۱۳۹۹: ۹۵، لوح ۱، شماره ۹	قرون متأخر اسلامی
۹	سفال ساده	Con 201	شهر تاریخی ناتل	حسین‌نیا امیرکالایی و دیگران، ۱۳۹۹: ۹۵، لوح ۱، شماره ۱	قرون متأخر اسلامی
۱۰	سفال ساده	Con 206	محوطه مالین، شهرستان باخرز	خدادوست و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۷، تصویر ۴، شماره ۱	قرون متأخر اسلامی
۱۱	سفال ساده	Con 206	محوطه مالین، شهرستان باخرز	خدادوست و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۷، تصویر ۴، شماره ۹	قرون متأخر اسلامی
۱۲	سفال ساده	Con 207	محوطه مالین، شهرستان باخرز	خدادوست و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۷، تصویر ۴، شماره ۳۳	قرون میانی اسلامی
۱۳	سفال متقوش بدون لعاب	Con 106	محوطه مالین، شهرستان باخرز	خدادوست و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۷، تصویر ۴، شماره ۵	قرون متأخر اسلامی
۱۴	سفال ساده	Con 104	محوطه مالین، شهرستان باخرز	خدادوست و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۷، تصویر ۴، شماره ۲	قرون متأخر اسلامی
۱۵	سفال ساده	Con 104	محوطه مالین، شهرستان باخرز	خدادوست و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۷، تصویر ۴، شماره ۱۲	قرون میانی اسلامی
۱۶	سفال ساده	Con 205	جنوب غرب ایران	صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۴۰، طرح ۱، نمونه G	قرون متأخر اسلامی

۱۷	سفال منقوش بدون لعاب	Con 206	شهر تاریخی ناتل	حسین نیا امیرکلایی و دیگران، ۱۳۹۹: ۹۵، لوح ۱، شماره ۲۱	قرون متأخر اسلامی
۱۸	سفال منقوش بدون لعاب	Con 105	دشت نرماشیر کرمان	امیر حاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۸، تصویر ۱، NJL 128	قرون میانی اسلامی
۱۹	سفال منقوش بدون لعاب	Con 103	قلعه باشرونی	ویتکمب، ۱۳۸۲: ۹۴، شکل ۵، نمونه L	قرن ۴-۵ ه-ق
۲۰	سفال منقوش بدون لعاب	Con 106	دشت نرماشیر کرمان	امیرانی پور و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۷، تصویر ۴، نمونه N RF 37	قرون میانی اسلامی
۲۱	سفال منقوش بدون لعاب	Con 201	دشت نرماشیر کرمان	امیرانی پور و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۷، تصویر ۴، نمونه N RF 38	قرون میانی اسلامی
۲۲	سفال نقش کنده	Con 102	مادآباد الف، مرودشت	رجبی، ۱۳۸۶: ۱۸۶، لوحه ۱، نمونه ۳۹	قرون میانی اسلامی
۲۳	سفال منقوش بدون لعاب	Con 205	مادآباد الف، مرودشت	رجبی، ۱۳۸۶: ۱۸۶، لوحه ۱، نمونه ۳۱	قرون میانی اسلامی
۲۴	سفال نقش قالبی	Con 105	محوطه استخر	خانی پور و مهبجور، ۱۳۹۲: ۱۴، تصویر هفت، شماره ۱۳	قرن ۴-۵ ه-ق

تصویر ۸: طرح سفال های محوطه ۸۹ قابل مقایسه با مناطق دیگر (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 8: The design of the pottery of site 089, comparable to other site (Authors, 2022).

محوطه شاخه فرعی رودخانه زهره عبور می‌کند که دسترسی به آن بسیار آسان می‌باشد. در بخش ساختارهای معماری، سلسله‌مراتبی رعایت شده که می‌تواند آن‌ها را مرتبط با جوامع کوچ‌رو نام‌گذاری کرد. در این محوطه استقرار نیروی انسانی در بخش‌های صاف زمین و با استفاده از مصالح مرغوب‌تر صورت گرفته و حتی ساختار هندسی فضاها نیز نظم بیشتری داشت، اما هرچه قدر که به سمت شیب می‌رویم فضاها، ابعاد و اندازه‌های بیشتری دارند و ساختار معماری آن‌ها نیز استحکام بخشی لازم را ندارد و حتی در برخی از قسمت‌ها نیز استفاده از موانع طبیعی برای محصور کردن فضاها به کار گرفته شد. موضوع مهم، قرارگیری این فضاها در محدوده شیب‌های پایین دست سازه‌های سکونت‌ی انسان است که در راستای داشتن دید و تسلط کافی بر فضای پیرامون قابل توجیه می‌باشد.

مطالعه سفال‌های محوطه نشان از هم‌خوانی آن‌ها با فازهای معماری آن در سده‌های میانی اسلام تا قرون متأخر دارد. در این میان سفال‌های نوع استخر، متعلق به سده‌های میانی و بیشتر قابل مقایسه با محوطه‌های هم‌زمان در استان فارس هستند که منشأ اصلی آن محسوب می‌گردد. سفال‌های لعاب‌دار و سفال‌های بدون لعاب و ساده از سده‌های میانی تا قرون متأخر قابل تاریخ‌گذاری هستند و با توجه به فرم و سایر مشخصات مرتبط با ساخت، در اکثر محوطه‌های دوران اسلامی و مناطق ایران قابل مقایسه هستند. سفال‌های منقوش بدون لعاب محوطه نیز قابلیت تاریخ‌گذاری در سده‌های میانی تا قرون متأخر را دارند و می‌توان نمونه آن‌ها را در محوطه‌هایی با تنوع حوزه گستردگی از مناطق فارس (رجبی، ۱۳۸۶)، خوزستان (ویتکامب، ۱۳۸۲)، کرمان (امیرحاجلو، ۱۳۹۷) و سایر بخش‌ها مشاهده کرد. مطالعه صورت گرفته بر روی مواد فرهنگی حاصل از کاوش مانند سفال‌ها و فازهای معماری آن و دریافت نمونه‌های قابل مشاهده بیانگر نوعی برهمکنش‌های فرهنگی بین حوزه گچساران با مناطق پیرامونی مانند استان فارس، خوزستان و چهارمحال و بختیاری است که به نوعی دارای مسیرهای ارتباطی با منطقه مورد پژوهش هستند. شواهد این برهمکنش را می‌توان در مواردی مانند سفال‌های نوع استخر، سفال‌های بدون لعاب و سفال منقوش بدون لعاب این محوطه با مناطق مذکور مشاهده کرد؛ اگرچه هنوز مطالعات تکمیلی درخصوص این برهمکنش‌ها در جایی انتشار نیافته است، ولی براساس اطلاعات تاریخی که از منابع مختلف به دست آمده مشاهده می‌شود که در سده‌های میانی اسلامی و ظهور حکومت‌های اسلامی در این بازه زمانی برخی افراد از حوزه فارس کوچ داده شده و به عبارت دیگر، می‌توان گفت رانده شده‌اند، و در مناطق پیرامونی سکونت اختیار کرده‌اند؛ این احتمال را می‌توان داد، این استقرارهای نیمه دائم را بتوان با این افراد در ارتباط دانست؛ هر چند درخصوص این موضوع با قطعیت نمی‌توان صحبت کرد و پژوهش دومی در حال انجام می‌باشد. همچنین درخصوص شکل‌گیری آغازین این محوطه‌ها و دلایل برهمکنش‌های فرهنگی این منطقه با این حوزه‌ها می‌بایست وارد حوزه جغرافیای تاریخی و سیر تحولات سیاسی-اجتماعی سده‌های میانی اسلام شد. جایی که با شکل‌گیری برخی از حکومت‌های اسلامی مستقل و متعصب، فشارهای مذهبی به اقلیت‌های دینی منطقه فارس و پیرامون آن وارد شده و آن‌ها را وادار به جابه‌جایی کرد. شواهد به دست آمده از برخی محوطه‌های حوزه چم شیر که در آن‌ها بقایای آتشکده کشف شده (محوطه ۱۰۷)، شاید بی‌ارتباط با این موضوعات و مردم نباشد؛ اگرچه این مبحث جای تحقیق بیشتر و دقت نظر جامع و مطالعه‌ای همه جانبه دارد و در اینجا در حد یک نظر باقی می‌ماند.

۷. نتیجه‌گیری

زندگی مبتنی بر شیوه کوچ و دامپروری حاصل تعامل انسان با محیط زیست پیرامون خود است، در این سبک از زندگی شاهد جابه‌جایی منظم گروه‌های انسانی در یک قلمرو بوم‌شناختی واحد هستیم؛ اگرچه این سبک در نگاه آغازین بسیار ساده به نظر می‌رسد، اما در درون واحدهای تقسیماتی آن یک نظام اجتماعی-اقتصادی منظم و مشخص وجود دارد که می‌بایست مجزای از واحدهای یکجانشینی، روستانشینی و شهرنشینی مورد مطالعه قرار گیرند؛ با این وجود شواهد بسیار اندکی از این شیوه زندگی باقی مانده است. داشتن آگاهی

لازم از این سبک زندگی در وهله اول در گرو پذیرفتن آن به عنوان یک موجودیت مستقل با شاخصه‌های مادی برجای مانده مشخص است. یکی از مهم‌ترین شاخص‌ها متعلق به فرهنگ معماری این اقوام است که در پی برپایی قرارگاه‌های خود شکل ویژه‌ای از آن را به وجود می‌آورد. وجه مشخصه این ساختارهای معماری قرارگیری آن‌ها در کنار چشمه‌ها و رودها، وجود فضای زیستی دارای چراگاه و مراتع در اطراف استقرارگاه‌های دائمی، قرارگیری در ارتفاعات بالاتر یا حاشیه تپه‌های طبیعی و استفاده از مصالح بوم‌آورد مانند سنگ است. جاگیری در چنین موقعیتی منجر به شکل‌گیری منظر فرهنگی عشایر کوچ‌رو می‌گردد. این استقرارها دارای یک الگوی هندسی دورانی است که بیشتر براساس شیب زمین، امنیت و دید منطقه برپا می‌گردند؛ درواقع، فرم و ساختار کلی این سازه‌ها تابعی از عملکرد و نحوه استفاده از آن‌ها است. موضوع چالش برانگیز در این بین، عوامل تفاوت‌ساز این ساختارهای معماری یا عوامل مؤثر بر شکل‌گیری منظر فرهنگی آن‌هاست که دارای ابعاد مختلف کالبدی، فرهنگی و اجتماعی آن جامعه است. نمونه بارز این موضوع را می‌توان در قرارگیری این ساختارها در زمین‌های شیب‌دار و در نتیجه آن ایجاد تراس‌هایی در کف، استفاده از مصالح به صورت خالص و با کمترین تغییرات مانند: خشکه‌چینی سنگ‌ها، تقسیم فضای درونی ساختارها بدون دیوار جداکننده و ورودی مشخص مشاهده کرد. براساس تمام مشخصه‌هایی که در بالا برای یک جامعه کوچ‌رو و دامپرور عنوان شد، می‌توان الگوی کوچک شده آن را در قالب محوطه ۸۹، چم شیر مشاهده کرد. محوطه در دامنه کوهی بلند و در حدفاصل بین دو یال دره در موقعیتی که دید مناسبی نسبت به فضای پیرامونی است و با دسترسی راحت و معقولی به رودخانه قرار گرفته است. شرایط آب‌وهوایی و خاک منطقه، امکان کشاورزی دیم و دامپروری را فراهم می‌کند و به خاطر همین شرایط در نیمه دوم سال زیستگاه‌های دامپروری در آن شکل می‌گیرند. شواهد و قراین به دست آمده از کاوش محوطه ۸۹، که شامل بقایای معماری و سفال‌های قرون میانی تا متأخر اسلامی هستند، نشان از دوام طولانی مدت این شیوه زندگی در منطقه چم شیر بوده است. آن چه بقایای فرهنگی عنوان می‌کنند، نشان از ارتباطات گسترده ساکنان منطقه یا به عبارت دیگر، جابه‌جایی‌های درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای ساکنین منطقه با مناطق پیرامونی خود مانند: حوزه فارس، خوزستان و... است.

سپاسگزاری

از سرکار خانم دکتر لیلا خسروی (رئیس وقت پژوهشکده باستان‌شناسی)، همچنین در انجام فعالیت میدانی، از آقای حسن افشاری و آقای دکتر محمدحسین عزیزی خرانقی (مدیر محترم پروژه نجات بخشی چم شیر در سال ۱۴۰۲)، جناب آقای دکتر عبدالرضا مهاجری نژاد (معاون محترم اجرایی پژوهشکده)، جناب آقای دکتر فرزاد مافی (مسئول محترم فعالیت‌های نجات بخشی باستان‌شناسی در شرکت توسعه منابع آب و نیروی ایران) سپاسگزاریم. در تدوین این مقاله از سرکار خانم مینا مدیحی که نقشه‌های مقاله را تهیه نموده‌اند و خانم سحر محرمی که در تهیه پلان معماری کمک شایانی نموده‌اند، سپاسگزاریم. در پایان از داوران محترم مجله که با نظرات خود کمک به کامل‌تر شدن مقاله نموده‌اند کمال تشکر را داریم.

درصد مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله نویسندگان اول و دوم هریک ۴۰٪ و سایر نویسندگان هریک ۱۰٪ مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

این مقاله حاصل از طرح کاوش نجات بخشی محوطه ۸۹ در محدوده سد جمشیر شهرستان گچساران می‌باشد که به پیشنهاد پژوهشکده باستان‌شناسی با شماره مجوز ۴۰۱۳۴۷۸۵ به تاریخ ۱۴۰۱/۰۹/۱۶ که مجوز آن از سوی پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور صادر گردیده است. هزینه‌های اجرای این طرح از محل اعتبارات مطالعات میدانی در محدوده طرح‌های عمرانی و از سوی شرکت توسعه منابع آب و نیروی ایران تأمین شده است.

پی‌نوشت

- 1 Mobile pastoralism
- 2 Transhumant pastoralism
- 3 Nomadic pastoralism

کتابنامه

- آزادی، احمد، (۱۳۸۹). «فصل سوم بررسی‌های باستان‌شناختی منطقه کهگیلویه». مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- آقایی، بهروز؛ حصاری، مرتضی؛ و کرمی، حمیدرضا، (۱۳۹۷). «گونه‌شناسی معماری جوامع دام‌پرور کوچ‌رو: مقیاسی برای مطالعات باستان‌مردم‌شناسی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۰ (۱): ۴۰-۲۱. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.210944.142307>
- امان‌الهی بهاروند، سکندر، (۱۳۶۰). کوچ‌نشینی در ایران، پژوهشی درباره عشایر و ایلات، تهران؛ آگاه.
- امیرانی‌پور، محبوبه، امیرحاجلو، سعید و سقایی، سارا (۱۳۹۶)، مطالعه سفال منقوش بدون لعاب (شبه پیش‌ازتاریخی) در محوطه‌های دوران اسلامی دشت نرماشیر کرمان، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره ۳، صص: ۱۶۵-۱۴۹.
- امیرحاجلو، سعید؛ و سقایی، سارا، (۱۳۹۷). «گسترش و تنوع گونه‌های سفال دوران اسلامی در سکونت‌های دشت نرماشیر کرمان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۹): ۲۰۷-۲۲۶. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.17433.1823>
- امیرحاجلو، سعید، (۱۴۰۲). «کاوش نجات‌بخشی، در محوطه ۱۰۶ حوزه سد چم‌شیر شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد». گزارش‌های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: سجاد علی‌بیگی، پژوهشکده باستان‌شناسی ایران.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسن، (۱۳۶۷). فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور. تهران: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- اکبری، حسن؛ و بدیعی‌گورتی، مجید، (۱۴۰۲). «آتشکده‌ای از دو دوره: گزارش کوتاه از کاوش محوطه ۱۰۷ چم‌شیر». گزارش‌های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: سجاد علی‌بیگی، پژوهشکده باستان‌شناسی ایران.
- جاهد، مهدی؛ قائدیان، محمدحسن؛ ذوالفقاری، سارا؛ مجیدی، حامد؛ و منصوری، علی، (۱۴۰۲). «شرح کوتاه کاوش نجات‌بخشی محوطه ۶۱ سد چم‌شیر، شهرستان گچساران». گزارش‌های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: سجاد علی‌بیگی، پژوهشکده باستان‌شناسی ایران.
- حسین‌نیا امیرکلایی، هانیه؛ موسوی‌حاجی، سیدرسوب؛ عطایی، مرتضی؛ و مهاجری‌نژاد، عبدالرضا، (۱۳۹۹). «مطالعه نمونه سفالین دوران اسلامی شهر تاریخی ناتل». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۴ (۱۴): ۸۵ - ۹۹. <https://doi.org/10.30699/PJAS.4.14.85>
- حصاری، مرتضی؛ اکبری، حسن؛ بدیعی‌گورتی، مجید؛ آقایی، بهروز؛ و احمدی‌پور، آزاده، (۱۴۰۲). «گزارش کوتاه کاوش محوطه ۱۱۳ چم‌شیر، گچساران». گزارش‌های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: سجاد علی‌بیگی، پژوهشکده باستان‌شناسی ایران.
- حیدری، رضا، (۱۴۰۲). «کاوش نجات‌بخشی محوطه شماره ۱۴ محدوده سد چم‌شیر، گچساران». گزارش‌های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: سجاد علی‌بیگی، پژوهشکده باستان‌شناسی ایران.

- خالدیان، ستار؛ و عرب، حسن علی، (۱۴۰۰). «باستان مردم شناسی: رویکردی در تقویت باستان شناسی دوران اسلامی». نامه انسان شناسی، ۱۸ (۳۲): ۱۰۷-۱۲۳.
- خانی پور، مرتضی؛ و مهجور، فیروز، (۱۳۹۲). «سیک شناسی و رابطه نقش و فرم سفال های اسلامی استخر». اولین همایش ملی باستان شناسی ایران (دست آوردها، فرصت ها، آسیب ها)، تهران: ۱۸-۱۹.
- خدادوست، جواد؛ موسوی حاجی، سید رسول؛ تقوی، عابد؛ و پورعلی یاری گوگی، شهین، (۱۳۹۶). «بررسی و مطالعه تحلیلی سفالینه های محوطه مالین، شهرستان باخرز (خراسان رضوی)». پژوهش های باستان شناسی ایران، ۱۳: ۱۵۷-۱۷۲. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6934.1289>
- خزائی، مجید؛ و آوند، محمدتقی، (۱۴۰۰). «بررسی الگوی کشت آبخوان امامزاده جعفر گچساران و تعیین الگوی کشت با بهره وری زیاد». مجله آبخوان و قنات، ۳ (۱): ۱۱۸-۱۰۲. <https://doi.org/10.22077/jaaq.2022.1868>
- خزائی کوهپیر، مصطفی؛ نیکزاد، میثم؛ مسجدی خاک، پرستو، و سلطانی، محمدرضا، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی محوطه ۶۳ سد چم شیر». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.
- دانا، محسن؛ و محمودی نسب، علی اصغر، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی محوطه شماره ۳۳ سد چم شیر». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.
- رجبی، نوروز، (۱۳۸۶). «یافته های باستان شناسی فصل دوم کاوش محوطه مادآباد الف- مرودشت». پژوهش های باستان شناسی ایران، ۵ (۹): ۱۷۵-۱۹۴. https://nbsh.basu.ac.ir/article_1298.html
- رزم آرا، علی، (۱۳۲۳). جغرافیای نظامی ایران، منطقه فارس. چاپخانه ارتش.
- سپیدنامه، حسین، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی محوطه ۲۹، حوضه سد چم شیر، شهرستان گچساران». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.
- ستارنژاد، سعید، پروین، صمد؛ و مهری، علی، (۱۴۰۲). «گزارش مقدماتی کاوش باستان شناختی در محوطه ۷۴ محدوده سد چم شیر، شهرستان گچساران استان کهگیلویه و بویراحمد». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.
- سجادی، علی، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی محوطه ۷۵ سد چم شیر شهرستان گچساران (استان کهگیلویه و بویراحمد)». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.
- سراقی، نعمت اله، (۱۳۹۰). «بررسی و شناسایی حوزه سد و نیروگاه چم شیر». بایگانی پژوهشکده باستان شناسی، (منتشر نشده).
- سعیدی نیا، حبیب اله؛ و لعبت فرد، احمد، (۱۳۹۵). «تأثیر پیدایش نفت بر مناطق نفت خیز جنوب ایران، مطالعه موردی گچساران (۵۷-۱۳۳۳ ش/ ۷۹-۱۹۵۳ م)». تاریخ اسلام و ایران، دانشگاه الزهراء، ۲۶ (۱۲۱): ۱۴۹-۱۲۱.
- صدیقیان، حسین؛ و غلامی، حسین، (۱۳۹۱). «سفال های اسلامی منقوش بدون لعاب (شبه پیش از تاریخ) ایران». پژوهش های باستان شناسی مدرس، ۳-۴ (۶ و ۷): ۱۳۴-۱۴۲.
- فلاح کیاپی، محمد، (۱۴۰۲). «مطالعه باستان شناختی بقایای معماری مکشوفه از محوطه باستانی شماره ۲۸ چم شیر». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.
- گاوبه، هاینس، (۱۳۵۹). ارجان و کهگیلویه، از فتح عرب تا پایان دوره صفوی، تکمله و مجلد چهارم از

مجموعه آثار خوزستان. ترجمه سعید فرهودیف تحشیه، تصحیح و تنظیم فهاری از احمد اقتداری، تهران: انجمن آثار ملی.

- گرگری، لیل، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی محوطه ۱۴۳ سد چم شیر، شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.

عسکریپور، وحید، (۱۳۹۵). «گزارش گمانه زنی محوطه ۸۹ محدوده آبگیر سد چم شیر، شهرستان گچساران». مرکز اسناد پژوهشکده باستان شناسی ایران، (منتشر نشده).

- عطایی، محمدتقی؛ و زارع، شهرام، (۱۳۹۷). «گزارش برنامه مطالعات باستان شناختی سد چم شیر، شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد (فصل یکم زمستان ۱۳۹۵)». گزارش های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: روح اله شیرازی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.

- عطایی، محمدتقی، (۱۳۹۸). «گزارش طرح مطالعات باستان شناسی سد چم شیر، شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد (فصل دوم)». مرکز اسناد پژوهشکده باستان شناسی ایران (منتشر نشده).

- لسترنج، گای، (۱۳۸۳). جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان، چاپ ششم، تهران، علمی.

- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲). نزهة القلوب. به اهتمام و تصحیح: گای لسترنج، تهران: دنیای کتاب.

- مهاجری نژاد، عبدالرضا، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخش محوطه ۸۶ سد چم شیر». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.

- مهاجری نژاد، عبدالرضا؛ و هژبری، علی، (۱۴۰۲). «خواناسازی محوطه ۷۷ حوضه آبگیر سد چم شیر، گچساران- کهگیلویه و بویراحمد». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.

- نیاکان، لیلی؛ و نوری، عنایت، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی محوطه ۵۵ سد چم شیر، شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.

- ویتکامب، دونالد، (۱۳۸۲). «سفال های پیش از تاریخ دورغین». ترجمه محسن زیدی، مجله باستان پژوهی، ۸۴-۹۵: ۱۱.

- هژبری، علی، (۱۴۰۲). «کاوش نجات بخشی در محوطه ۹۱ حوضه آبگیر سد چم شیر، گچساران- کهگیلویه و بویراحمد». گزارش های بیست و یکمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، به کوشش: سجاد علی بیگی، پژوهشکده باستان شناسی ایران.

- یغمایی، احسان، (۱۳۸۸). «گزارش فصل سوم بررسی باستان شناسی شهرستان گچساران، کهگیلویه و بویراحمد». مرکز اسناد پژوهشکده باستان شناسی، (منتشر نشده).

- Abdi, K., (2003). "The early development of pastoralism in the Central Zagros Mountains". *Journal of World Prehistory*, 17(4): 395-448.

- Abdi, K., (2015). "Towards an archaeology of pastoralism: the Near East and beyond". *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*, 1(2): 1-27.

- Aghaie, B., Hesari, M. & karami, H., (2018). "The Characteristics of Pastoral-Nomadism Architecture: A Measure for the Ethnoarchaeological Studies". *Journal of Archaeological Studies*, 10(1): 21-40. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.210944.142307> (in Persian).

- Akbari, H. & Badiei Gavarti, M., (2022). "A fire temple from two periods: a short report on the excavation of site 107 of Chamshir". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).
- Amanolahi Baharvand, S., (1981). *Nomadism in Iran; A research about nomads*. Tehran; Agah (in Persian).
- Amirani Pour, M., Amirhajloo, S. & Saghaee S., (2018). "Study of Painted and Unglazed Ware (Pseudo Prehistoric) in Sites of Islamic Period of Narmashir Plain in Kerman". *Parseh J Archaeol Stud*. 2(3): 149-165. <https://doi.org/10.30699/PJAS.2.3.149> (in Persian).
- Amirhajloo, S. & Saghaee, S., (2019). "Distribution, Continuity and Diversity of Islamic Ceramics in the Settlements of Narmashir Plain, Kerman". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 8(19): 207-226. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.17433.1823> (in Persian).
- Amirhajloo, S., (2022). "Rescue excavation, in site of 106 of Chamshir Dam area, Gachsaran city, Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad province". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).
- Asgarpour, V., (2015). "Report of site 89 of the catchment area of Cham-Shir Dam, Gachsaran city". Document Center of the Research Institute of Archeology of Iran (in Persian).
- Atai, M. T. & Zare, Sh., (2017). "Chamshir Dam Archaeological Studies Program Report, Gachsaran County, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Province". *Reports of the 16th Annual Meeting of Iranian Archeology*, Edited by Ruholah Shirazi, Institute of Archeology of Iran (in Persian).
- Atai, M. T., (2018). "Chamshir Dam Archaeological Study Plan Report, Gachsaran County, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Provinces (Chapter Two)". Iran Archeology Research Institute Document Center (in Persian).
- Azadi, A., (2009). "The third chapter of archaeological surveys of Kohgiluyeh region". Archeology Research Institute Document Center (in Persian).
- Dana, M. & Mahmoudi Nasab, A. A., (2022). "Rescue excavation site of 33". *Chamshir Dam, Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).
- Fallah Kiapi, M., (2022). "Archaeological study of architectural remains from the archaeological site of 28 of Chamshir". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).
- Gaubeh, H., (1980). *Arjan and Kohgiluyeh, from the Arab conquest to the end of the Safavid period*. translated by Saeed Farhoudif Tahshieh, edited by Ahmad Eghtari, Tehran: National Art Association (in Persian).
- Gargari, L., (2022). "Rescue excavation of site 143 of Chamshir dam, Gachsaran city,

Kohgiluyeh and Boyer Ahmad provinces”. *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

- Heydari, R., (2022). “Rescue excavation of Site No. 14 in Chamshir Dam, Gachsaran”. *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

- Hissari, M., Akbari, H., Badie Gurti, M., Aghaei, B. & Ahmadipour, A., (2022). “A short report on the excavation of site 113, Chamshir, Gachsaran”. *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

- Hole, F., (2009). *Pastoral mobility as an adaptation. Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East: Cross-disciplinary Perspectives*. Oriental Institute, University of Chicago, Chicago.

- Hojbari, A., (2022). “Rescue excavation of site 091 of Chamshir Dam catchment area, Gachsaran-Kohgiluyeh and Boyer Ahmad”. *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

- Hossein-Nia Amirkolaei, H., Mousavi Haji, S. R., Ataie, M. & Mohajeri-Nejhd, A., (2021). “The Study of Islamic Potteries Discovered from the Historical City of Natel”. *Parseh J Archaeol Stud.*, 4(14): 85-99. <https://doi.org/10.30699/PJAS.4.14.85> (in Persian).

- Jahed, M., Qaidian, M. H., Zulfaghari, S., Majidi, H. & Mansouri, A., (2022). “A brief description of the rescue excavation of site 61 of Chamshir Dam, Gachsaran city”. *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

- Khaledian, S. & Arab, H. A., (2021). “Archaeology-anthropology: an approach to strengthening the archeology of the Islamic era”. *Anthropology Letters*, 32: 107-123.

-Khanipour, M. & Mehjoor, F., (2012). “Stylology and relationship between shape and form of Istakhr Islamic pottery”. *The first national archeology conference of Iran*: 1-16 (in Persian).

- Khodadoost, J., Mousavihaji, S. R., Taghavi, A. & Pooraliyari, S., (2017). “An Analytical Study of the Pottery at the Malin Site (Bakharz)”. *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7(13): 157-172. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6934.1289> (in Persian).

- Khazayi, M. & Avand, M. T., (2021). “Investigating the Cultivation Pattern of Aquifer of Imamzadeh Jafar Gachsaran and Determining the Cultivation Pattern with High Productivity”. *Journal of Aquifer and Qanat*, 2(1): 102-118. <https://doi.org/10.22077/jaaq.2022.1868> (in Persian).

- Khazai-Kohper, M., Nikzad, M., Masjedi Khak, P. & Soltani, M. R., (2022). “Rescue

excavation site of 63, Chamshir Dam". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

-Lestrangle, G., (2004). *Historical Geography of Eastern Caliphate Lands*. translated by Mahmoud Erfan, 6th edition, Tehran: Scientific (in Persian).

-Mohajeri-Nezhad., A. R., (2022). "Rescue excavation of site 86 of Chamshir dam". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

-Mohajeri-Najad, A. R. & Hejbari, A., (2022). "Rescue excavation of site of Chamshir Dam area, Gachsaran-Kohgiluyeh and Boyer Ahmad". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

-Mostofi, H., (1983). *Nazheh-ul-Qolub*. edited by: Gay Lestrangle, Tehran: Duniya Kitab (in Persian).

-Niyakan, L. & Nouri, E., (2022). "Rescue excavation of site 05 of Chamshir dam, Gachsaran city, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad provinces". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

-Papoli-Yazdi, M. H., (1988). *Culture of settlements and religious places of the country*. Tehran: Astan Qods Razavi Islamic Research Foundation (in Persian).

- Rajabi, N., (2016). "Archaeological Results of the 2nd Season of Excavation at Mādābād A, Marvdasht". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 5(9): 175-194., (in Persian).

- Razmara, A., (1944). *Military Geography of Iran*. Fars Region, Army Printing House.

- Sajjadi, A., (2022). "Rescue excavtion of the site 75 Chamshir dams site in Gachsaran city (Kohgiluyeh and Boyer Ahmad provinces)". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

- Soraghi, N. A., (2010). "Investigation and identification of Chamshir dam and power plant area". Archeological research center archive (in Persian).

- Saeedinia, H. & Lobatfard, H., (2016). "The Impact of the Emersion of Oil to South Oil: A Case Study of Gachsaran (79- 1953 / 57- 1332)". *History of Islam and Iran*, 26(31): 121-148. <https://doi.org/10.22051/hii.2016.2515> (in Persian).

-Satranjad, S., Parveen, S. & Mehri, A., (2022). "Preliminary report of the archaeological excavation site of 74 of Chamshir dam, Gachsaran city, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad province". *Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology*, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

-Sepidnameh, H., (2022). "Rescue excavation of area 29, Chamshir dam, Gachsaran city".

Reports of the 21st Annual Symposium on Iranian Archaeology, by the Edited by: Sajjad Alibaigi, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (in Persian).

- Sedighian, H. & Gholami, H., (2012). "Inscribed Islamic pottery without glaze (prehistoric) Iran". *Modares Archaeological Researches*, 3-4 (6 & 7): 134-142 (in Persian).

- Vernoit, S., (1997). "The rise of Islamic archaeology". *Muqarnas Online*, 14(1): 1-10.

- Whitcomb, D., (2004). "Pseudo-prehistoric ceramic". translated by: Mohsen Zaidi, *Archeological Research Journal*, 11: 84-95 (in Persian).

- Yaghmai, E., (2009). "Report of the third chapter of the archaeological investigation of Gachsaran, Kohgiluyeh and Boyer Ahmad cities". Archeological research institute archive (in Persian).